

VARSÁNYI ORSOLYA

PÁZMÁNY PÉTER: *A MAHOMET VALLÁSA HAMISSÁGÁRUL*

Bevezetés: a mű születésének egyes kérdései, előzmények

Mivel az első magyar nyelvű turcica írásról van szó, felmerülhet bennünk a kérdés: hogyan lehetett egy ilyen munkát megírni? Ha a mű születésének körülményeit vizsgáljuk, érdemes néhány, a mű filológiájával kapcsolatos kérdéssel foglalkoznunk.

A téma azért merülhetett fel, Pázmány azért írhatta meg ezt a művet, mert bőséges anyagot, tudást gyűjtött össze, mely újabb és újabb művek írására ösztönözte. Talán ez a vitairat tekinthető a muzulmánokról korábban megszerzett ismeretek összefoglalásának. A Koránra és Mohamedre elszórtan egyéb vitairatok is utalnak: indokolt lehetett ezeket az utalásokat egy helyütt összefoglalni – állítja Bitskey István és Sík Sándor.¹ E dolgozatban nincs lehetőség valamennyi korábbi utalás összegyűjtésére. De ha csupán a *Tíz bizonyosságban* előforduló példákat tekintjük, láthatjuk, milyen témakörökben említi meg Pázmány a törököket és muzulmánokat. Tematikai-tartalmi alapon kísérlem meg csoportosításukat.²

Mohamedről: 40:8–9: Mahomet tanítója az ördög; 45:20–22: Mahomet állítja: Gábrriel angyaltól vette tudományát; 54:17–24: a török nem hiszi, amit a katolikusok, ugyanis Mahomet is megmondta a Koránban, hogy Krisztus helyett mást öltek meg a zsidók; 186:9–10: az újítók rosszabbul vélekednek az Üdvözítő születéséről, mint a törökök Mohamedéről, mert Mohamed anyja, Emina, sem „hordozásában”, sem szülésében nem érzett fájdalmat; 186:17–18: Mohamed Szűz Máriát tisztának ítéli; 228:26: Mohamed is mondhatná, hogy Istentől küldetett; 257:21–258:1: Mahomet dicséri Krisztust, szerinte a keresztény hitben is üdvözülhet az ember.

A protestantizmus és a mohamedanizmus összefüggéseiről: 41:19–28: az ördög szerint Luther hite olyan, mint a töröké; 95:1–4: az új tudományok ateizmushoz vagy törökké

¹ Sík Sándor, *Pázmány: Az ember és az író*, Bp., 1939 (a továbbiakban: SÍK), 94, 96–97; BITSKEY István, *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, 1996 (a továbbiakban: BITSKEY 1996), 194.

² A példákat a kritikai kiadás (PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intézés a török birodalomról és vallásról*, Bp., Universitas, 2001) szerint adom meg. *A Mahomet vallása hamisságáról* e mű függelékeként látott először napvilágot, szövegét ugyane kritikai kiadásban használtam (uo., 273–295). A felsorolás módszere: először a lapszámot közlöm, majd kettőspont után a sorszám következik.

váláshoz vezetnek; 95:26–29: a kálvinisták az ariánus, török, zsidó és pogány tévelygést növelik; 96:2–7: a sacramentáriusok közül ki ariánussá, ki törökké, ki ateistává lett; 96:11–12: az arianizmus, kálvinizmus, mohamedanizmus atyafiak, egy posztóból szabott különféle nadrágok; 96:15–16: a sacramentáriusok nem keresztények, hanem megkeresztelt zsidók, mohamedánok; 105:5–8: a tévelygések végül törökké, ariánussá vagy ateistává váláshoz vezetnek; 127:2: (kálvinisták:) Patroni Mahometismi; 127:20–22: a lutheristák a zwingliánusokat többek közt törököknek nevezik; 127:24–26: a sacramentáriusok nem keresztények, hanem megkeresztelt zsidók és mohamedánok; 165:1–4: a kálvinisták névleg keresztények, szívvel törökök; 182:8–12: e tudományok kaput nyitnak a törököknek és az ariánusoknak; 254:20–21: az újítók Mahomettel együtt azt tanítják, hogy ki-ki üdvözüln saját hitében.

Történelemszemléleti megállapítások: 96:16–25: a kálvinisták frigyét akartak venni a törökökkel; 97:11–12: a viszálykodás Mahomet vallására viszi Európát, mint Ázsiát és Afrikát; 160:5–6: Luther tudománya az oka, hogy a török Magyarországot rabságra vivé; 163:22–25: Luther akkor támadt, mikor Magyarország a legnagyobb szükségben volt; 163:25–164:12: Luther azt mondja, hogy nem kell a török ellen hadakozni; 164:21–25: Luther tanítása szerint a török hit igazabb, mint a katolikus vallás; ez az oka, hogy a „saxoniai” választófejedelem a törököt Magyar- és Németország ellen indítja; 165:5–6: Solyman mondta: Luther sokat használt neki; 165:7–12: Solyman jóakarattal van Lutherhez; 165:12–16: Luther az oka, hogy Magyarországnak nem lehetett segítsége; 168:14–169:14: a görögök vesztének, török kézre jutásának az oka a római egyháztól való elszakadás; 223:19–22: (Luther) azt mondja, ne viaskodjunk a török ellen; talán azt szeretete volna, ha Buda is és Bécs is török kézre kerül; 231:3–5: a Lutheristák nem szeretik, ha a török ellen hadakoznak a keresztények; 242:5–7: hogy a császárságot könnyebben „le nyomhassák”, az újítók ingerelték a törököt, hogy Magyarországot ellen hadakozzon.

Protestánsok véleménye a törökökről; a törökökről és a katolikusokról: 75:9–10: idézet Luthertől: a barátok és a törökök egyformán gyalázzal illetik Krisztust; 164:15–20: Luther szerint inkább a török, mint a pápisták; 181:26–182:2: latin idézet Luthertől: nem csoda, hogy mindenki, így a mohamedánok is, támadják Krisztus istenségét; 198:2–3: (Kálvin:) a törökök is lehetnek szentek; 199:20–23: (Luther) a török kedvéért még a körülmételést is engedélyezi;³ 215:16–19: Luther szerint a hitnek ez igaz ágazatát elismeri többek közt a török is.

³ Azért is érdekes, hogy Pázmány felvetette ezt a problémakört, mert a korban tudunk körülmételéssel kapcsolatos „botrányokról”, vádaskodásokról. Pl. a Balassi család két tagját is, Bálintot és apját is meggyanúsították: „[Balassi Bálintnak] később a szentszéknél még védekeznie is kellett: őt, aki szüntelen kockára tette életét a kereszténységért, megvádolták V. Sixtus pápánál, hogy titokban a török vallásra tért át és kisfiát a török rítus szerint körülmételtette s a Musztafa nevet adta neki. Az esztergomi szentszék előtt tett áttérési nyilatkozatban fölényesen utasítja el ezt az ostoba pletykát. A hitehagyásnak akkorában máglyahalál volt a büntetése, mert előfordult – bár igen ritkán – a végbeli vitézek között is. Így egy Tót Sebestyén nevű renegát vitézt megégetett a nádor (1556). Sokszor kényszerből tették és éppen Balassi Bálintnak Hatvan alatt elfogott hús vitéze közül nyolcan tértek át Konstantinápolyban a török hitre, hogy elkerüljék a gályát. Érdekes, hogy apjára is hasonló vádat fogtak rá, még erdélyi fogsága alatt: Ungnád Dávid luteránus udvari papja, Gerlach István jegyezte fel naplójába azt a mendemondát, hogy Mehemet pasa beárulta Balassi Jánost, mert az levélben ígérte, kész övéi-

Buzdítás: 169:26–28: a törököt oltalmazó hitet el kell vetni.

Láthatjuk: a Mohamedre utaló sorok a próféta „életrajzával” és „dogmatikájával” foglalkoznak. Ezek a témakörök az *Appendix*ben is előfordulnak majd, az első és a harmadik részben. A protestantizmus és a mohamedanizmus összefüggéseire vonatkozó utalások az *Appendix* bevezetőjében fordulnak elő jóval tömörebben. Pázmány történelemszemlélete e korábbi utalásokban más viszonylatban mutatkozik meg, mint magában a műben. Az elszórt megjegyzésekben elsősorban Magyarország nehéz helyzetét eredezteti a protestánsok és a muzulmánok összejátszásából. Ez a gondolat megjelenik majd az *Appendix*ben is, de a második, történelmi részében leírt és kommentált események alapján pontosabb képet kapunk majd a szerző történelemszemléletéről. A protestánsok törökre vonatkozó véleményét e korábbi utalások részletesebben ismertetik, de az *Appendix* bevezetőjében egy-egy gondolat újra felbukkan. A második és a negyedik témakör (a mohamedanizmus és a protestantizmus összefüggései; protestánsok állításai a törökökről) esetében Pázmány vissza is utal a *Tíz bizonyosságban* korábban leírtakra. Valóban tekinthetjük a korábbi utalásokat „előzménynek”: bizonyítják, hogy Pázmányt már régebben is foglalkoztatta a kérdés. De a *Tíz bizonyosság* megelőző utalásainak egyszerű kompilációjánál és elrendezésénél sokkal több *A Mahomet vallása hamisságáru*l: önálló, új munka. Mohamed életrajza például teljesebb ebben a műben, mint a korábbi utalásokban. A törökökről szóló történelmi rész is részletes; az itt felsorolt történelmi eseményeknek csak kis részére utalt korábban Pázmány. Érthető, hiszen a többi vitairatban nem volt szükség egy teljességre törekvő kronológiára: így mindig csak az adott témára vonatkozó dátumokat és történéseket említette meg a szerző. A Korán egyes szúráira már a *Tíz bizonyosságban* is utalt, de cáfolatukkal eddig nem foglalkozott.

Fontosabbnak ítélem a korábban is használt forrásanyag „ösztönző” mivoltát. Megvizsgáltam a Mohamedre és a törökökre vonatkozó, fent felsorolt utalások forrásanyagát: Pázmány ezek mindegyikét felhasználta a függelék megírásához is. Így például a Magdeburgi Centuriátorokat, Reginaldust, Zónaraszt, a Korán egyes szúráit. *A Mahomet vallása hamisságáru*l ezeken kívül számtalan forrásra hivatkozik; többek közt olyan művekre, melyeket Pázmány nem a törökökkel vagy az iszlámmal kapcsolatos utalásaihoz, hanem egyéb történelmi-dogmatikai témákhoz használt a *Tíz bizonyosságban*. Valószínű, hogy Pázmány a protestánsok elleni vitairatok megírásához fordult először e forrásokhoz, s a belőlük szerzett ismereteket később használta fel *A Mahomet vallása hamisságáru*l megírásához; tehát nem a témához keresett anyagot, hanem az anyag kínálta a témát.

vel együtt meghódolni a töröknek, ha fiának, »ki a Békes-féle háboruban a török kezébe esett«, visszaadják szabadságát. [...] A Bálindra vonatkozó vádaskodás onnan eredhetett, hogy kivételesen jól ismerte a török nyelvet, török énekeket énekelt, sőt török könyvei is voltak. [...] De a tudást mohón szomjazó lelke itt is túlment a katonai szükségleteken. Török énekeket, török írást tanult a foglyoktól, kik között bizonyosan sok műveltebb ember is lehetett...” ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., Franklin, 1941, 118–119. Erre az adalékra Hargittay Emil hívta fel a figyelmemet.

Források

A mű megírásának kérdése még komolyabban foglalkoztathat minket, ha figyelembe vesszük a Szántó István *Confutatio Alcorani* című művének előszavában olvasottakat: 1598. december 23-án Acquaviva generálishoz írt levelében Szántó beszámol arról a tervéről, hogy elkészíti a Korán részletes cáfolatát. Már 1597-ben elkezdte a *Confutatio* megírását, de nem tudta befejezni a rendelkezésre álló latin nyelvű Korán-fordítás „összevisszasága” miatt. Szántó ugyanis nehezen értette a Korán mondanivalóját ebből a szövegből.⁴ A második könyv második fejezetében⁵ úgy mutatja be a Koránt, hogy feltételezhetjük: ugyanabban a fordításban ismerhette, mint Pázmány.⁶ A levélben azt írja, hogy a fordítás megbízhatatlanságának oka az, hogy a fordítók egyike arabul tudott, a másik latinul.⁷ A Petrus Venerabilis által lefordított Korán-textusra ez igaz is, s ezt a fordítást használta Pázmány is.

Pázmánynak talán azért volt egyszerűbb dolga, mint Szántónak, mert ő nem csak a Koránra alapozta cáfolatát és támadását. Így megengedhette magának, hogy csupán részeket válasszon ki belőle, s ne kelljen az egészet az elejétől a végéig megértenie, mint rendtársának, aki szúráról szúrára haladt. *A Mahomet vallása hamisságáru*l nem csupán Korán-cáfolat; így forrásként nem csak a Korán kerül elő, hanem számos történelmi és polemikus munka is. Ezek egy részét Pázmány már korábban is használta más vitairatainak megírásához. Fejtegetését a nemzetközi törökellenes irodalom ismeretében állította össze. Utal mind katolikus, mind protestáns, középkori és humanista szerzőkre.⁸ De ha alaposabban megvizsgáljuk a forrásokat, látjuk majd, hogy a szerzők egy része csupán történetirő: semmiféle polemikus szándék nem vezérelte műve megírásában. S szinte valamennyi szerzőről elmondhatjuk, hogy munkássága egésze távol áll a polémiától, csupán egy-egy műben fordul az iszlám felé.⁹

⁴ *Előszó* = SZÁNTÓ (ARATOR) István, *Confutatio Alcorani* (1611), s. a. r. LÁZÁR István Dávid, Szeged, 1990, 7–19 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 27) (a továbbiakban: LÁZÁR), 11–13; a *Confutatio Alcorani* a továbbiakban: SZÁNTÓ.

⁵ *Caput 2. De divisione libri.*

⁶ SZÁNTÓ 63: „Totus Alcoranus in exemplari Latino, translato a Roberto Retensi anno domini 1143, dividitur in Azoaras sive capita 125, in exemplari autem Hispanico, Catalanica lingua conscripto, in Azoaras 112. Non concordant exemplaria [!]”. Ebből az idézetből az is kiderül, hogy Szántó tudott a spanyol fordításról is, melyről Pázmánynak valószínűleg nem volt tudomása.

⁷ LÁZÁR 11–13.

⁸ BITSKEY István, *Pázmány korai vitairatai a keresztény egységről és az iszlámról* = B. I., *Virtus és religio*, Miskolc, 1999, 135–143 (a továbbiakban: BITSKEY 1999), 141; BITSKEY 1996, 183–184; SÍK 96.

⁹ Feltételezem, hogy ebben a korban a török terjeszkedés miatt a művelt rétegnek illet állást foglalnia a kérdéstről. S azok a szerzők is, akik nem szenteltek külön művet a témának, érdeklődéssel kísérték a hozzá fűződő „irodalmi dokumentációt”. Lásd pl. SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003, 166: „Október 20. Cassa. Itt Boccatius saluáltam; adta az Thurii Idejaját, Vaci Gergel memorialet irt utamnak rendiről.” A szöveghelyhez tartozó jegyzetből megtudjuk, hogy Thúri Farkas Pál levele a török hódoltságban élő magyarok helyzetéről szólt, s ezt mind Bocatius, mind Szenci Molnár Albert kiadta. „26. Eperjes, Szinye Uyfalu. Holot Szinyei Christof, ket aranyat adott, és egy konyvet ajandekon, tudniilic az

A Mahomet vallása hamisságáról forrásai fejezetenként:¹⁰

Mahometrül es az eotet keoveteokrül

Chronica mendosa et ridiculosa saracenorum, de vita Mahumetis et successorum eius, eodem [HERMANNO DALMATA] interprete = Machumetis Sarracenorum principis vita ac doctrina omnis, quae et ismaelitarum lex, et ALCORANUM dicitur, ex Arabica lingua ante CCCC annos in Latinam translata, ed. Theodor BIBLIANDER,¹¹ Basileae, 1543 (a továbbiakban: BIBLIANDER), I,¹² 213–223.¹³

Alkorant.” Itt pedig az derül ki a jegyzetből, hogy a Pázmány által is használt, Petrus Venerabilis által lefordított és Bibliander által kiadott változatról van szó. Erre az adalékra Hargittay Emil hívta fel figyelmem.

¹⁰ A műlista jelenlegi ismereteim alapján teljes: csupán a kritikai kiadás 1860. számú jegyzetében hozott *Simias Christianor.* mibenlétére nem sikerült fényt derítenem. Ha a *simias* szót a ’majom’-ból vagy a kép. ért. ’utánozó’ jelentésből próbáljuk megfejteni, akkor a *Simiae Christianorum* a ’keresztények majmolóit’ jelentené. Tehát egy olyan szemléletről lehet szó, mely szerint a muzulmán „egyházi hierarchia” a keresztény felépítés mása. – A feltételezett jelentés alapján úgy ítélem meg, hogy Pázmány a forrásként megjelölt mű egy részletére utal. Boissard ugyanis itt úgy ismerteti a muszlim „egyházi hierarchiát”, hogy közben keresztény párhuzamokat hoz. Minden „rang” mellett bővebb magyarázat áll: mi a feladata, szerepe, milyen római fokozatnak felel meg. Pázmány is igyekszik a muzulmán egyházi fokozatokat valamilyen „római katolikus” egyházi rangnak megfeleltetni, de nem követi pontosan a forrást. Ezért talán gondolhatunk arra, hogy Pázmány Boissard magyarázataihoz irányít minket „lásd a keresztények majmolóit!” felszólítással. Ezt a feltevést erősíti az a tény, hogy a *Kalauz* marginális jegyzetei közt már nem szerepel. A *Tíz bizonyosságban* még így olvasható a hivatkozás: 1860 e *Vide Jacob. Bols. in Iconibus Sultan, fol. 96. ex annal. Turcorum, quos Ferdinando Imp. Hieron. ab Eck, misit Constantin. Vide Simias Christianor. A Kalauz* margóján csupán ez áll: Boissard. *Iconibus Sultanorum, ex Turcicis Analibus, [!] quos Hiero: ab, Ek, misit Ferdinando Caesar. A Kalauz*-beli változat nem hiányosabb a *Tíz bizonyosságban* leírtaknál: nem valószínű tehát, hogy egy mű címét a bővített, későbbi változat jegyzete elhagyja.

¹¹ E források legfontosabbika **Theodor Bibliander (Buchmann)**, a tizenhatodik században élt zürichi teológus kolligátuma. Számos Mohamedről szóló írást foglal össze, melyek egy része életrajzi, dogmatikai, és még a Korán latin fordítását is közli (I. kötet). Majd történelmi írásokból válogat (II. kötet), végül polemikus írások gyűjteményét nyújtja (III. kötet). Theodor Bibliander (1506–1564) svájci protestáns tudós, Ulrich Zwingli egyik legfontosabb bázeli követője volt. A Korán fordítását és a kísérő írásokat azért gyűjtötte össze és készítette elő kiadásra, mert tudományos szempontból időszerűnek találta megjelentetésüket. Munkáját barátja, Johannes Oporinus (Herbst) segítette, aki Bazel egyik tehetséges és művelt nyomdása volt. Az előkészítő munkálatok titokban folytak: a városi tanács hat évvel korábban már eltiltott egy másik nyomdát egy hasonló terv végrehajtásától. A tanács mégis értesült a kísérletről; Bibliander még befejezetlen kötetét el is kobozta, a két tudóst beidézte. Mindez 1542-ben történt, s a munka kiadásának, a téma felmerülésének időszerűsége megkérdőjelezhetetlen volt. A tanács eleinte mégis elzárkózott a kiadás engedélyezése elől, mondván, hogy mesék és eretnokségek e gyűjteményét veszélyes megjelentetni: ezek a keresztény elmék és lelkek megzavarását eredményezhetik. Oporinus azonban fontos támogatókat sorakoztatott fel, többek között a fiatal Kálvin körét. Az ügyet végül egy Luthertől származó levél döntötte el 1542 végén. Luther ebben kifejti, hogy a muzulmánokra mérhető legnagyobb csapás éppen az, ha szent könyvük és egyéb irataik fordítása nyomtatásban is megjelenik. 1543 elején napvilágot látott a kolligátum. Vö. James KRITZECK, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton, Princeton University Press, 1964, vii–viii (a továbbiakban: KRITZECK).

¹² Az első kötet előszók és apológiák után azokat a fordításokat tartalmazza, melyeket még **Robertus Retensis** és **Hermannus Dalmata** Petrus Venerabilis kérésére fordítottak le a tizenkettedik században – középkori fordításokról, szövegekről és középkori szemléletről van tehát szó. Hermannus a chartres-i iskola diákja volt, kora egyik legnagyobb tudósa. Számos filozófiai művet fordított már korábban is, pl. Ptolemaiosz egyes munkáit, arab asztronómiai traktátusokat. Robertus Barcelonában tanult; földrajzzal és csillagászzal

*De generatione Mahumet, et nutritura eius, eodem HERMANNO DALMATA interprete = BIBLIANDER I, 201–212.*¹⁴

Ióannész ZÓNARASZ, *Annales = Corpus universae historiae*, Lutetiae, 1567. A kolligátum I. könyve. (A továbbiakban: ZÓNARASZ.)¹⁵

VINCENTIUS BELLOVACENSIS, *Speculi maioris tomi quatuor*, Venetiis, 1591 (a továbbiakban: BELLOVACENSIS).¹⁶

Caesar BARONIUS, *Annales ecclesiastici*, Antverpiae, 1597-től (Damascenust, Cedrenust, Theophanest es Eulogiust idézi; e szerzőket Pázmány Baroniusz kiadásából citálja). (A továbbiakban: BARONIUS.)¹⁷

foglalkozott. A Korán-fordítás elkészülte után arab algebrai, csillagászati műveket ültetett át latinra. Vö. KRITZECK 62–63.

¹³ A Mohamedről szóló írások közül elsőként a *Chronica mendosa et ridiculosa saracenorum, de vita Mahumetis et successorum eius* című művel találkozunk Pázmány forrásai közt. Arab nyelvű eredetijét mindmáig nem sikerült azonosítani, mivel az arab hagyománynak megfelelő isznádot (a hagyományozók névláncolatát) a fordító elhagyta. A mű szerkezetileg nem egységes; laza történelmi kereten belül össze nem függő témákat tárgyal. Egy sajátos teremtéstörténet után próféták kronológiája következik, egészen Mohamedig. Ezt Mohamed apai genealógiája követi, majd születésének és gyermekkorának története. Ezek után prófétasága, csatái és halála történetét olvashatjuk. A mű utolsó része az első kalifák életrajzi vázlata.

¹⁴ Másodikként a *De generatione Mahumet, et nutritura eius* című írást idézi Pázmány Bibliander kolligátumának első kötetéből. Ez a könyv Mohamed Ádámától való származását írja le, majd születésével és gyermekkorával kapcsolatos csodás eseményeket mesél el.

¹⁵ **Ióannész Zónarasz** (12. sz. első fele) bizánci jogtudós, író, történetíró. A császári udvarban viselt hivatalokat, majd szerzetes lett a Márvány-tenger egyik szigetén. Az egyik legnagyobb bizánci kánonjogász; kommentárt írt a fő egyházi jogi forrásokhoz, és fennmaradt két kisebb jogi értekezése is. Az egyházi irodalom körében homíliákat, szentéletrajzokat, Mária-himnuszt írt. Magyarázatok szerzett Damaszkuszi Szent János és Nazianzoszi Szent Gergely egyes költeményeihez. Már szerzetesként írta *Epitomé historión* c. nagyszabású történeti összefoglalóját. A feldolgozás a világ teremtésétől 1118-ig terjed, szerkezetét tekintve a középkori világhronikák közé tartozik. Tartalmában, nyelvében magasabb igények kielégítésére törekszik. Míg elődei nagyrészt egymást másolták, Zónarasz a forrásokból: antik és középkori történetírókból merítette anyagát, s fogalmazása is gondos. Vö. *Világirodalmi lexikon*, XVIII, 223.

¹⁶ **Vincentius Bellovacensis** (1190–1264) vagy Vincent de Beauvais, enciklopédista. 1250 körül született *Speculum maius (Nagyobb tükrök)* című enciklopédiája nagyszabású munka, a természettel és a történelemmel foglalkozik. A történelmi rész a teremtéstől 1244-ig tekint át a múltat, tartalmaz egy művelődéstörténeti részt, és egy fejezetet szentel a korábbi történetíróknak. Nem folyamatos olvasásra szánt kiadvány, hanem kézikönyvként forgatható. Vö. PATAY József, *Pázmány Péter egyetemes történelmi felfogása*, Kolozsvár, 1909 (a továbbiakban: PATAY), 117; Ernst BREISACH, *Historiográfia*, Bp., Osiris, 2004 (a továbbiakban: BREISACH), 154.

¹⁷ A lutheránusok egyháztörténetéről alkotott elképzelései a keresztény hagyományok folytonosságának tételét fenyegették, a katolikusok nem hagyhatták válasz nélkül a lutheránusok tanításait. 1571-ben egy pápai bizottság Caesar Baroniusz oratoriánus szerzetesét kérte fel, hogy írja meg a *Magdeburgi évszázadok* katolikus ellenpárját. Baroniusz *Annales ecclesiastici (Egyházi évkönyvek)* című műve, melynek első kötete 1588-ban jelent meg, annak a bizonyításán fáradozott, hogy helytelen elvetni az egyház középkorban létrejött fejlődését, mivel az apostolok kora utáni változások nem az emberi elme újításai voltak, hanem Krisztus tanításainak a Szentlélek vezérletével végrehajtott megvilágításából, értelmezéséből és különleges helyzetekre való alkalmazásából fakadtak. A folytonosságra helyezett hangsúlyhoz jól illett, hogy Baroniusz az évkönyv régimódi formáját választotta, noha a humanista műveltséget maga is sokra értékelte. Baroniusz kritikai szemléletmódja azonban teljesen korszerű volt: a forrásokat figyelmes vizsgálatnak vetette alá, és kihagyta a dokumentumokkal

François de BELLEFOREST. (A Pázmány által idézett művét nem találtam, csupán *Grandes Annales* című francia munkája elérhető. Pázmány a következőre utal: *La Cosmographie universelle de tout le monde*, Paris, 1575.)¹⁸

Jean-Jacques BOISSARD, *Vitae et icones sultanorum Turcicorum, principum Persarum*, Francfort, 1596 (a továbbiakban: BOISSARD).¹⁹

De moribus, religione, conditionibus et nequitia Turcorum, Septemcastreni, quodam autore incerto = BIBLIANDER III,²⁰ 7–59.²¹

A Teoreokeokrül

ZÓNARASZ.

GUILLELMUS TYRIUS,²² *Historia belli sacri verissima...*, Basileae, 1564.

nem igazolható hagyományokat. Az általa idézett történetírókra Pázmány is többször hivatkozik; őket Baroniustól idézi. Vö. PATAY 116–117; BREISACH 175.

¹⁸ Belleforest (Comminges, 1530–Párizs, 1583) a reneszánsz nagy francia írója, költője és fordítója. Navarrai Margit udvarában élt, majd Toulouse-on és Bordeaux-n át Párizsba ment, ahol a fiatal írónemzedékekkel került kapcsolatba. 1568-ban a király historiográfusa lett. Írásai a kozmográfiával, erkölccsal, irodalommal és történelemmel foglalkoznak. Számos fordítása van, többek közt Boccacciótól, Sebastian Münsterrel, Cicerótól és Démoszthenészétől. *Grandes Annales* című munkája polemikus írás François Hotman ellen. Legsikerebb munkája az itáliai Matteo Bandello tragikus históriáinak fordítása és adaptációja. Ezek egyike Shakespeare *Hamletjének* a forrása. *Cosmographie* című műve Münster munkájának kivonata, ezért a „francia Münster” néven is híres. Vö. PATAY 117; *Világirodalmi lexikon*, I, 805; BREISACH 154.

¹⁹ Jean-Jacques Boissard (Besançon, 1528–Metz, 1602) latinul alkotó francia régész, költő, „humanista archeológus”. A wittenbergi egyetemen Melanchthontól sajátította el az antikvitás ismeretét és szeretetét. Évtizedes itáliai tanulmányainak eredményét *Romanae urbis topographia et antiquitates* (1597) c. történeti értekezésében foglalta össze. Művészettörténeti, régészeti tárgyú könyvek, utleírások, latin költemények tartoznak művei közé. A késő-humanista protestáns történetírás jelentős alakja. Vö. PATAY 117; *Világirodalmi lexikon*, I, 1010; BREISACH 154.

²⁰ A harmadik kötet, a *Historiae* könyvei közül Pázmány a Sebesi Névtelen és Paulus Ioviust választotta.

²¹ A Sebesi Névtelen nem más, mint Georgius de Hungaria, Magyarországi György barát. Életéről nincs sok adatunk, pl. azt sem tudjuk, magyar vagy szász eredetű volt-e. Bizonyos csupán annyi, hogy bilingvis volt. Társadalmi állásáról szintén nem tudunk semmit. Tizenhat évesen ment Szászsebesre tanulni, ahol a domonkos rendi iskola kifejlesztette benne a vallási kérdések iránti érdeklődést. Ez szinte predesztinálta arra, hogy a huszonegy évig tartó török fogság alatt (1438-ban került török rabságba) ne csupán a fogság fizikai gyötrelmeivel foglalkozzék, hanem szabadulása után a lelkiismereti válságról számoljon be. A törökről alkotott első apokaliptikus értelmezések-értekezések egyike György barát *De moribus, religione, conditionibus et nequitia Turcorum* című műve. Számunkra azért is érdekes, hogy Pázmány hivatkozik rá, mert tudjuk, hogy bár Európa-szerte nagy érdeklődés övezte, a hazai ismertségre nincsenek bizonyítékaink. Fodor Pál írja: „Bár a magyar kutatás egyelőre adós a mű magyarországi hatásának feltárásával, több körülmény miatt feltételezem, hogy az nem maradt ismeretlen – elsősorban egyházi körökben.” (Vö. FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*, Történelmi Szemle, 1997/1, 21–49, 27; FÜGEDI Erik, *Utószó = Kimondhatatlan nyomorúság: Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról*, ford., utószó, jegyz. FÜGEDI Erik, Bp., 1976, 215–217.) Pázmány hivatkozása bizonyítja, hogy a műnek volt hatása a hazai polémiára.

²² Türoszi Vilmos (Jeruzsálem, 1130 k.–1185) Türosz püspöke és a keresztes háborúk történetírója a középkorban. Jeruzsálemben tanult: elsősorban a latint, de talán a görögöt és az arabot is. Korán az egyházi rend tagja lett, majd 1146 körül Európába utazott, hogy befejezze tanulmányait. Párizsban és Bolognában tanult teológiát, jogot és a szabad művészeteket. 1170 körül kezdte el írni a királyság történetét. Megírta a lateráni

LAONICI CHALCOCONDYLAE Atheniensis²³ *Historiarum de origine ac rebus gestis Turcorum = Corpus universae historiae*, Lutetiae, 1567, a kolligátum harmadik kötetében, Grégorasz után, ff. 64–120 (a továbbiakban: LAONICUS).

Turcicarum rerum commentarius Pauli IOVIJ episcopi Nucerin... = BIBLIANDER III, 107–135 (a továbbiakban: IOVIUS).²⁴

Nicetae Acominati CHONIATE²⁵ *Magni Logothetae Secretorum, inspectoris et indicis veli, praefecti sacri cubiculi: LXXXVI annorum historia, videlicet ab anno restitutae salutis circiter MCXVII. in quo Zonaras definit, usque ad annum MCCIII = Corpus universae historiae*, Lutetiae, 1567, a kolligátum II. könyve (a továbbiakban: CHONIATES).

Nicephoras GREGORAS,²⁶ *Romanae, hoc est Byzantinae historiae libri XI = Corpus universae historiae, praesertim Byzantinae*, Lutetiae, 1567, a kolligátum harmadik könyvében (a továbbiakban: GREGORAS).

zsinat összefoglalását, egy *Historia/Gesta orientaliu principu* című művet, mely a Szentföld történetét öleli fel Mohamed idejétől 1184-ig. Fő munkája egy huszonhárom könyvből álló, befejezetlen krónika. Azzal kezdődik, hogy Omár megszállja Szíriát, majd nagy része az első keresztes háború előtti eseményekkel és a Jeruzsálemi királyság politikai történetével foglalkozik. Meg nem nevezett, keleti forrásokat használt, mégis tekinthetjük elsődleges forrásnak. Vilmos halála után műve Európa-szerte elterjedt. Vö. http://en.wikipedia.org/wiki/William_of_Tyre.

²³ **Laonikosz** „modernebb” bizánci görög történetíró: a tizenötödik században élt (Athén, 1423–?, 1490). Előkelő athéni családból származott, fiatalkorát a Peloponnészoszon töltötte filozófiai és filológiai tanulmányokkal. Nem tudjuk, később hol élt, milyen miliőben írta az élete utolsó szakaszában szerzett nagy történeti munkáját, az *Apodeixisz hisztoriónt*. Tíz könyve a bizánci császárság történetét foglalja össze 1297-től 1462-ig. Számos adat forrása a török birodalom és Bizánc háborúira vonatkozóan; az előadás központjában már nem Bizánc áll, hanem az új világhatalom, az oszmán-törökök terjeszkedése. A földrajzi horizont tág, szinte az egész akkor ismert világot átfogja. Nem a középkori bizánci keresztény ideológia, hanem az antikvitás a fontos számára: humanista. Hérodotosz hatása érződik művei szerkezetén, Thuküdidészé nyelvén. Ír a magyarok törökellenes harcairól is. Vö. *Világirodalmi lexikon*, VI, 229–230.

²⁴ **Paulus Jovius** (Paolo Giovio) (Como, 1483–Firenze, 1552) történész, utazó, irodalmár. Paviában tanult, s rövid ideig orvosként praktizált, mielőtt az írásnak és utazásnak szentelte életét. Számos diplomáciai küldetésben vett részt. 1528-tól püspök, de nem volt tevékeny egyházi személy. Legfontosabb történelmi művei közt megemlíthető a törökökről írt *Kommentár* (1531, latinul 1537), valamint számos, kortársairól írt biográfia. Fő műve a *Historiarum sui temporis libri XLV* (Firenze, 1550–1552). Vö. *New Catholic Encyclopaedia*, ed. William J. McDONALD, New York, McGraw–Hill Book Company, 1967, VII, 1133.

²⁵ **Nikéasz Khóniatész** (Khónai, 12. sz. közepe–Nikaia, 1213) bizánci történetíró és író. Fiatalon Konstantinápolyban, a császári udvarban szolgált. Amikor 1204-ben a latinok (a nyugati keresztések) elfoglalták Konstantinápolyt, Nikaiaiba menekült, itt Theodórosz Laszkarisz udvarában töltött be magas állást. Sokféle ágazó munkásságának legfontosabb terméke, a *Khroniké diégészisz* 21 könyvből álló, nagyszabású történelmi munka. 1118-tól, Anna Komnéné és Zónarasz művéhez kapcsolódva mondja el az eseményeket 1206-ig. Egyházas szemlélet, az idegenek (elsősorban latinok) gyűlölete, sok klasszikus és szentírási utalás jellemzi. Az 1204-es katasztrófa tanulságaként gyakori az uralkodókkal szembeni bírálat. Világi létére ő a szerzője egy terjedelmes, 27 könyvből álló dogmatikai összefoglalásnak: a *Thészauros tész orthodoxiasz*nak, vagy más néven *Panoplia dogmatiké*nek. Vö. *Világirodalmi lexikon*, VI, 239–240.

²⁶ **Niképhorosz Grégorasz** (Hérakleia, 1295 k.–Konstantinápoly, 1360 k.) bizánci polihisztor, író. Előkelő családból származott, műveltségét a fővárosban szerezte. Udvari karrierje 1328-ban félbeszakadt, ezután a konstantinápolyi egyetemen asztronómiát és filozófiát oktatott, de a „Palaiologosz-reneszánsz” e legnagyobb alakjának sokoldalú munkássága a bizánci tudományosság szinte minden ágát átfogta. Dialógusok, imák,

Antonio BONFINI,²⁷ *Rerum Ungaricarum decades tres*, Basileae, 1543 (a továbbiakban: BONFINI).

BOISSARD.

A Mahomet tydomania hamissaganak, tiz niluan valo bizonisaghi

*Codex authenticus doctrinae Machumeticae ex Arabico versus per eundem ROBERTUM RETENSEM, et HERMANNUM DALMATAM = BIBLIANDER I, ff. 8–188. Ez az „Alcoran”.*²⁸

Septima centuria ecclesiasticae historiae, continens descriptionem amplissimarum rerum in regno Christi, quae septimo post eius nativitatem seculo acciderunt, Basileae, 1564 (a továbbiakban: *Magdeburgi C.*).²⁹

Gulielmus REGINALDUS,³⁰ *Calvino-Turcismus id est Calvinisticae perfidiae cum Muhametana collatio et dilucida utriusque sectae confutatio*, Coloniae Agrippinae, 1603 (a továbbiakban: REGINALDUS).

retorikai, grammatikai és asztronómiai művek is maradtak ránk tőle. Jelentős hagiográfus volt. Levelezése gazdag kor- és szellemtörténeti forrás. Történelmi munkája a *Hisztória Rómaiké* 37 könyvben. Ebben az 1204 és 1359 közt eltelt kort tárgyalja. Műve, mely történelemfilozófiai nézőpontra törekedett, második felében erősen memoár jellegűvé válik. Írói példaképe Platon volt. Vö. *Világirodalmi lexikon*, III, 739–740.

²⁷ **Antonio Bonfini** (Ascoli, 1434?–Buda, 1503) olasz humanista történétíró. Itáliában tanított, majd a budai udvarban Beatrix királyné felolvasója lett. Többször visszatért Itáliába, végül 1496-tól haláláig Magyarországon élt. Mátyás megbízásából megírta a magyar történelmet *Rerum Ungaricarum decades* címmel. Munkája főleg Mátyás korára tartalmaz új adatokat. Két évszázadon át alapvetőnek tekintik. Nagy hatással bírt a magyarországi humanista történétírára jellembrázolásaival, oknyomozó fejtegetéseivel. Vö. *Magyar életrajzi lexikon*, I, 243–244.

²⁸ A Korán-fordítást Robertus Retenensis előszava előzi meg, melyben leírja, a fordítás során számos nehézségbe ütközött. A szöveget szabadon kezelte: az eredeti száztizennégy szúra helyett százhuszonnégyet találunk nála. Ennek oka, hogy a második szúrárt már három külön részre osztotta, majd ugyanígy járt el egyéb helyeken is, ahol szükségesnek látta. (Vö. KRITZECK 98.) Ez megnehezíti a mai olvasó dolgát, ha Pázmány hivatkozásait szeretné megkeresni a Korán mai magyar fordításában: az általa feltüntetett szúraszámok csak a középkori fordításban kereshetők vissza. A fordítás tehát sokszor inkább ferdtítés: külső és belső tökéletlenségeket tartalmaz. A külső torzításokra példa a fejezetek újrafelosztása, a belsőkre pedig a középfokú melléknevek felsőfokúként fordítása, vagy olyan ok-okozati viszonyok feltüntetése, melyek az eredetiben nem jelennek meg. Egyes terminusokat súlyos hibákkal fordított. Vö. KRITZECK 11.

²⁹ A **Magdeburgi Centuriátorok** Magdeburgban élő lutheránus egyháztörténet-írók, akik a lutheri reformmozgalom egyházzá szerveződésekor Matthias Flacius Illyricus vezetésével a keresztény egyház történetének rendszeres vizsgálatába kezdtek. A munkálatok eredménye a *Magdeburgi évszázadok* (*Centuriae Magdeburgenses*, 1559–1574) volt, melynek célja annak a lutheránus állításnak a bizonyítása volt, miszerint a római egyházkormányzat lépésről lépésre hamisította meg Krisztus tanításait és rontotta meg a korai egyház egyszerűségét. A *Magdeburgi évszázadok* tizenhárom kötetben 1300-ig követte nyomon az egyház fejlődésének történetét. Amikor az egyes kötetek elválasztására nem talált jobb szempontot, Flacius úgy döntött, hogy minden kötet egy évszázaddal fog foglalkozni – ezzel a nyugati történétírás egyik legmaradandóbb korszakolási elvét alapozta meg. Az egyes köteteket, azaz századokat kötetenként ismétlődő tematikájú fejezetekre osztotta: az egyház tanainak terjedése, az egyház sorsa, hittételek, eretnekségek, szertartások és liturgia, egyházvezetés, zsinatok, a püspökök és teológusok élete, mártírok, csodák, a zsidó ügyek, más vallások, politikai kérdések. Pázmány már korábban is, elsősorban a reformáció kérdéséről értekezve, sokszor idézte, valószínűleg a felhalmozott hatalmas tudományos ismeretanyag miatt. Vö. PATAY 121; BREISACH 174–175.

³⁰ **Reginaldus** (Pinhorn, 1544–Antwerpen, 1594) az angol nyelvű bibliafordításon dolgozó anglikán tudósok egyike. A Winchester Schoolban folytatott tanulmányok után az oxfordi New College hallgatója lett

Doctrina Machumetis summatim comprehensa, quae apud Saracenos magnae auctoritatis est, ab eodem HERMANNO ex Arabico translata = BIBLIANDER I, ff. 189–200.³¹

Chronica Saracenorum.

Nicolaus DE CUSA,³² *Cribratio Alcorani* = BIBLIANDER II, 22–82.

Ioannes CANTACUZENUS,³³ *Contra Mahometicam fidem Christiana et orthodoxa assertio* = BIBLIANDER, a III. kötet után áll. A tartalomjegyzék nem említi a harmadik kötet munkái között; különálló műként a kolligátum végéhez kötötték.

CHONIATES.

(1560–1572). Itt tért meg tanárai hatására. 1575-ben Rómában nyilvánosan megvallotta hitét, majd teológiai tanulmányokba kezdett. 1578-ban Rheimsbe került, majd 1580-ban pappá szentelték Chalons-ban. Ettől kezdve a rheimsi angol kollégium teológiatanára; a Rheimsi Testamentum elkészítésében segédkezett. Pár esztendővel halála előtt Antwerpenbe került, ahol káplán lett. Jelentős munkái közt teológiai művek fordítását kell megemlítenünk: angol nyelvről latinra ültette át pl. Harding egyes írásait. Whitaker Rheimsi Testamentum ellen írt támadására (Paris, 1583) írta a *De justa reipublice christianae in reges impios et haereticos auctoritate* című választ (Paris, 1590). Vö. PATAY 123; <http://www.newadvent.org/cathen/13018a.htm>.

³¹ A Bibliander első kötetéből utolsóként idézett *Doctrina Machumetis* formája „didaktikus dialógus”: Mohamed négy zsidó kérdéseire válaszol.

³² Bibliander második kötetéből, a *Confutationes*ből Pázmány Nicolaus de Cusa polemikus írására támaszkodik. Cusanus (Kues, 1401–Todi, 1464) német filozófus, teológus, Ágoston-rendi szerzetes volt. 1448-tól bíboros, 1450-től püspök, 1458-tól Rómában élt. Jelentős szerepe volt az egyház vitás kérdéseinek megoldására tett kísérletekben. Sokoldalú tudás, rendkívüli műveltség jellemezte. A középkorból a reneszánszba való átmenet korának legnagyobb német egyénisége. A német misztikában Eckhart mester tanítványa, erősen hatott rá a devotio moderna nézetei is. Minden művében az ellentétek feloldásának magasabb fenségét kereste, ezért látta Isten lényegét minden, egymásnak ellentett véges dolog végtelen egybeesésében és kiegyenlítésében. Fő műve a *De docta ignorantia* (1440), melynek alap gondolata: a világegyetem az Isten, az ember a világegyetem kicsinyített mása. A későbbi filozófusokra nagy hatást gyakorolt. Vö. *Világirodalmi lexikon*, II, 492.

³³ Cantacuzenus műve egyes kiadásokban (vö. *Die Bibliothek Dernschwam: Bücherinventar eines Humanisten in Ungarn*, közreadja BERLÁSZ Jenő, Szeged, 1984, 33–34) a második kötetben található. Cantacuzenus írása az általam fellelt kiadásban nem a második, hanem a harmadik kötet után van kötve. Írása inkább történelmi, mintsem polemikus jellegű, ezért én a harmadik kötethez illőnek ítélem. Ióánnész Kantakuzénosz (Konstantinápoly, 1292 k.–Peloponnészosz, 1383) bizánci uralkodó (1347–1354). III. Andronikosz császár halálakor fia (Ióánnész Palaiologosz) gyámja és az ország régense lett. Az udvari gyanúsítgatások miatt fellázadt, s megkoronáztatta magát Didümotheikoszban, míg Ióánnész Palaiologosz Konstantinápolyban székelt. Hatéves polgárháború kezdődött, melynek során a felek hol a szerbeket, hol a törököket hívták segítségül. Cantacuzenus csupán a törökök segítségével tudta számára kedvező módon befejezni a háborút. 1347-ben győztesen vonult be Konstantinápolyba és Palaiologosz János társuralkodója lett. Rossz kormányzása miatt azonban Palaiologosz támogatottsága nőtt, s 1354-ben átvette a hatalmat. Cantacuzenus kolostorba vonult, irodalmi munkásságnak szentelte életét. Négy könyvből álló történelmi műve 1320–1356-ig tárgyalja az eseményeket, melyeket tettei „apológiájaként” ad elő. Noha jó elrendezésű, homogén műről van szó, melyben az események a szerző személye köré vannak csoportosítva, mégis számos félrevezető információt közöl azokban az esetekben, ahol nem közvetlenül érintett. A „szűrésben” segítségünkre van Grégorasz munkája. Vö. http://en.wikipedia.org/wiki/John_VI_Cantacuzenus.

A citátumhasználat jellemzői

A latin nyelvű forrásokat és a latin vagy magyar nyelven közölt idézeteket, hivatkozásokot összevetve láthatjuk, milyen sokféle módon használja fel a szerző az olvasottakat. Találunk latin nyelvű idézeteket, hol egész pontosan, hol némi rövidítéssel vagy inverzióval. Az esetek nagy többségében azonban magyar „fordításban” jelenik meg a hivatkozott forrás, és a szinte pontos tükörfordítástól a parafrázison át a tömörítésig számos citátumhasználati módszerrel találkozhatunk. Nem mindig lehetséges „tisztá”, jól körülhatárolható kategóriákat felállítani. Ezért van szükség a hivatkozások több oldalról történő vizsgálatára. Külön rész vizsgálja majd a latin, a magyar citátumokat, majd azokat a jegyzetpontokat is, melyek nem forrásokat jelölnek meg, hanem Pázmány saját, korábbi megállapításaira utal bennük vissza, továbbá azokat, melyek magyarázatul szolgálnak csupán. A dolgozat kétféle hivatkozási technikát használ majd felváltva, esetenként együttesen: egyrészt a *Tíz bizonyosság* szövegében előforduló hivatkozásokat a 2. jegyzetpontban leírtak alapján jelöli, másrészt Pázmány margináliáira hivatkozik a 2. jegyzetpontban megadott kritikai kiadás számozása szerint.

A. Latin nyelvű idézetek

Latin nyelvű idézetek a következők: 273:8 (1849 *b Sup. fol. 61.*); 278:2–4; 278:5–9; 278:22–24; 279:8–11; 280:8–9; 284:23–285:3; 295:11–20. (A negyedik és a nyolcadik idézet eredetijét nem találtam a forrásként megjelölt nyomtatványban.) Csak az érdekes vagy jellemző példákat hozzuk.

Az első idézetnél³⁴ saját magára utal vissza a szerző: a *Tíz bizonyosság* hatodik részére.³⁵ Ám a hivatkozott helyen egy újabb, ezúttal magyar nyelven közölt idézetet találunk. Pázmány tehát itt, a függelékben hozza a forrást eredeti nyelven. A többi idézetet összevetve az eredetivel ugyanarra az eredményre jutunk. Pázmány minden esetben változtat valamennyit a szövegben. Az idézett részt hol folyamatosan, hol megszakítva közli.

Megszakítva közölt hivatkozásra példa a második idézet. Pázmánynál a következőképp olvashatjuk: „*Nam praesidia quae arces tenebant, paulo ante inde migrarant, vgi-mond Gregoras, cum annua stipendia, e fisco, non numerarentur.*”³⁶ Míg az eredeti így szól: „*Nam paulo ante accideret, ut praesidia quae arces tuebantur, inde migrarent, cum annua stipendia e fisco Imperatorio non numerarentur.*”³⁷ A mondatszerkezet megváltozott, lerövidült; egyes szavak nem egyeznek. Folyamatos szövegközlésre példa a harmadik idézet. Pázmánynál ilyen formában jelenik meg: „*Exercitus enim, quem iniuria praecedit, plerumque interitum ominatur, et priusquam hostis irruat, ipsi sua timiditate euertuntur, ipsique sibi hostes fiunt. Nec rem bene gerere possunt qui lachrymas, et*

³⁴ *Tíz bizonyosság*, 273:8: „*Potius Turcae, quam Papistae*”.

³⁵ *Tíz bizonyosság*, 164:19–20.

³⁶ *Tíz bizonyosság*, 278:2–4.

³⁷ GREGORAS, ötödik könyv, f. 17.

*execrationes, pro viatico sumunt.*³⁸ Eredetijében pedig ez áll: „Exercitus enim quem iniuria et audacia antecedit, plerunque cladem et interitum ominatur: et priusquam hostes irruant, ipsi sua timiditate evertuntur, ipsique sibi hostes sunt: divina vindicta eum exitum decernente, quem facta illorum meruerunt. Neque enim probabile erat, rem bene gesturos esse eos, qui lachrimas et execrationes pro viatico secum abstulissent.”³⁹ Az idézet felismerhető, de egyes szavakat Pázmány megváltoztatott (pl. antecedit – praecedit), egyes mondatrészeket kihagyott, s az igeidőt is megváltoztatta. A hetedik idézet közlése Pázmánynál összefüggő, de a forrásmegjelölések alapján két részre osztható. Számunkra a második rész érdekesebb (az első részben csupán rövidítésekre, az eredetitől eltérő mondatstruktúrára találunk példát). „Mert vgianis oly buia ember volt Mahomet, (q) *Vt plus solus, quam 40. alij in Venere valuerit, et cum Hercules 15. Virgines nocte una deflorasset, ipse 40. breuiori tempore.*”⁴⁰ Ez az idézet nem pontos: a két eredetiből olvasottakat maga állította össze a szerző: „Libidinibus adeo indulsit, ut diceret sibi a Deo datam, ut plus quam quadraginta viri (quod turpe auditu est) in coitu praestaret. Uxores quadraginta habuit. Gygas” – írják a Magdeburgi Centuriátorok.⁴¹ „Huic adde, si placet, id de quo ipse gloriatur singularem sibi divinitus exercendi libidines potentiam fuisse collatam, vt in eo diuino et heroico opere ad miraculum vsque excelluerit, et plusquam alij viri quadraginta potuerit, adeo ut quum inter magnos Herculis labores recenseatur quod quindecim virgines vna nocte constupraverit, hic vester Mahometus Herculem ipsum longe supergressus, quadraginta virgines tantulo tempore stuprare valuerit” – nyilatkozik Reginaldus.⁴² Látható, hogy Pázmány e két forráshoz képest erősen rövidített változatot ad elő, s a szóhasználat is új.

B. Magyar nyelvű „idézetek”

A magyar nyelven közölt hivatkozások nem alkotnak egységes csoportot. Az egy forrásból idézett szövegrészek vizsgálatakor csupán a „fordítás” pontosságát kell vizsgálnunk. Ahol a hivatkozás jegyzetében Pázmány több forrást jelöl meg, meg kell vizsgálnunk, hogyan „kompilált” a szerző. Egyes források egymásnak ellentmondó adatokat közölnek: közli-e ezek mindegyikét, igazat ad-e valamelyiküknek Pázmány? Melyik forrás a közölt szöveg alapja, s melyik egészíti ki?

A több forrásra támaszkodó állításoknál „kvantitatív” differenciálásra törekedtem, és a két, a három, a négy, az öt és a hét forrásból táplálkozó hivatkozások kategóriáit állapítottam meg.

³⁸ *Tíz bizonyosság*, 278:5–9.

³⁹ GREGORAS, hatodik könyv, f. 23. – Ugyanezt a szöveghelyet idézi magyar fordításban Czeglédi István halotti beszéde 1661-ben: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 192:34–36. (A szerk.)

⁴⁰ *Tíz bizonyosság*, 285:1–3.

⁴¹ *Magdeburgi C.*, 651.

⁴² REGINALDUS, 947.

Az öt forrást megjelölő jegyzetpont (1980 *m Azoar. 5. et 29. Et Moysem a Deo missum ait. Azo. 11. et 12. quamuis Azo. 2. in med. monet, ne libris Moysi credamus*) két okból is különleges. Egyik: a nagy mennyiségű hivatkozott szöveg kevesebb mint fél sorhoz tartozik: „*firfiu nekül fogatta Christust mehébe.*”⁴³ A másik okot a jegyzet alaposabb megfigyelésekor vesszük észre: a felsorolt öt szúra közül csupán az első kettő képezi a közölt sor alapját, a maradék három a jegyzetben felvetett újabb problémakörhöz szolgáltat anyagot. Az ötödik szúrából ezekre a mondatokra utal Pázmány: „O Deus, cum virum non tetigi, filium quomodo concipiam? Inquiunt angeli: Deo nihil occurrit impossibile”.⁴⁴ A huszonkilencedikből pedig erre: „Respondit ipsa: Cum virum non tetigi, nec hoc opus nunquam dilexi, filium qualiter habebo? Inquit ille: Hoc quidem Deo leve est, atque possibile. In hoc hominibus mirandum unicumque miraculum, nostraeque pietatis munus appareat.”⁴⁵ Láthatjuk tehát, hogy mindkét részletre egyformán támaszkodik ebben az esetben. Nem meséli el ugyanazt a történetet, amelyet olvasott, csupán kiszűri a számára fontos információt. „Értelmi” hivatkozásról van szó.

A jegyzetben feltüntetett további három szúra sem ehhez a gondolathoz (szeplőtelen fogadás), sem a tágabb gondolatkörhöz, az ötödik bizonyosághoz (Krisztus tanítása isteni – Mohamedé ellenkezik vele, tehát ördögi) nem kapcsolható. Pázmány láthatólag nem tévedésből adta ezeket meg; célja lehetett velük. Maga írja a jegyzet szövegében, hogy e három szúrából kettőben Mózes isteni küldetéséről olvashatunk, egy pedig arra int, hogy ne higgyünk a mózesi könyveknek; majd megjelöli a Korán-versek számát is. Nem világos azonban az, hogy miért nem az önellentmondásokról szóló második bizonyosságban vetette fel e gondolatot a szerző. Továbbá az sem, hogy miért nem a főszövegben hívta fel ezekre a figyelmet. Ezért ez a hivatkozás igen érdekes példája a hypertextualitásnak: fontos adalékokat közöl velünk a szerző, de nem a szövegbe ágyazva.

A legtöbb forrást az 1986 *a Azoar. 2. 7. 14. 15. 17. 23. et 27.* jegyzet sorakoztatja fel (egész pontosan hetet). Felmerülhet az a kérdés, vajon mindegyikre ténylegesen hivatkozott-e a szerző. Könnyen elképzelhető, hogy valamelyik szúra alapján megfogalmazott egy állítást, majd felsorolta azokat a további helyeket is, ahol a gondolat hasonló formában fordul elő. Ezt a feltevést támasztja alá a tény, hogy maga az idézet mindössze bő egy sor terjedelmű; nem gondolhatunk így a források rövid együttes összefoglalására. „(a) *Es a ki en teollem csudakat kiuan, ha e vilagh csudaiat látna sem hinne,* vgimond [Mahomet]”⁴⁶ Megfigyelhetjük, hogy Pázmány nem csupán a Korán szövegére, hanem a Bibliander-féle kiadásában előforduló, Bibliander által megfogalmazott marginális megjegyzésekre is támaszkodik. A szerzőnek nem is az a fontos, hogy pontos ismereteket közvetítsen forrásai alapján, hanem elképzeléseihez keresi a „nyersanyagot”. Ezt bizonyítandó, nézzük meg, hogyan alkalmazza a megjelölt részeket. Először az tűnhet fel, hogy noha Pázmány az esetek nagy többségében irányítja az olvasót, hol keresse a citált szövegrészt: a szúra elején, közepén vagy vége felé, itt csupán a fejezetszámokat talál-

⁴³ *Tíz bizonyosság*, 291:13–14.

⁴⁴ BIBLIANDER I, 23.

⁴⁵ BIBLIANDER I, 98–99.

⁴⁶ *Tíz bizonyosság*, 292:30–293:2.

jük. Ennek oka lehet a források sokasága, s így pl. helytakarékosság is, de lehet az is, hogy Pázmány nem is akarja pontosan megadni a locusokat.

A második szúrában e gondolatnak pontosan megfeleltethető sorokat nem találtam, a margón azonban ez áll: „Sine miraculis fidem poscit”.⁴⁷ A hetedik szúrában ismét nem található egyértelmű utalás, a margón viszont ez olvasható: „Contra postulantes miracula ex Machumet.”⁴⁸ A tizennegyedik szúrában található a Pázmány által citált mondat „eredetije”. Az eltérés ebben az esetben csupán annyi, hogy míg a Pázmány által közölt szöveg beszélője Mohamed, addig az eredetiben Isten szól a Prófétához: „Qui licet [!] omnes virtutes, omniaque Dei miracula viderent, nunquam nisi tecum disceptatione facta credent.”⁴⁹ A tizenötödik szúra ugyanehhez a gondolatkörhöz tartozik: „Petentibus ut eis virtutes miraculaque Dei facias, dic, Deum omnipotentem illa facere, licet plures eorum haec ignorent.”⁵⁰ A tizenhetedik szúra textusa nem támasztja pontosan alá a Pázmány által közölteket: „[Mohamed] Sine miraculis doctrinae nudae postulat.”⁵¹ A huszonharmadik szúra szövege alaposabb támasz: „Si tu faceres Dei virtutes, illis accidere. Deus quidem hunc aberrare, illum recta uia pro uelle suo perficit: per quem credentes, et constantes sua corda corroborant.”⁵² De itt is a margó a konkrét forrás: „Sine miraculis Alcorano haud credentes, nec miraculis crederent.”⁵³ Az utolsóként megjelölt forrás a 27. szúra, melynek ide vonatkozó része nem egyezik teljesen azzal a Pázmány által közölt változattal, melyet feladata lenne alátámasztani: „P. Vel paradisum palmarum, vel vitium, atque rivorum foecundam tibi pares, aut res coelestes super illos descendere, sive Deum et angelos tecum cunctis videntibus venire facias, indeque sibi librum ad legendum dimittas: nec prius tibi fidem adhibebunt.”⁵⁴ De ugyanahhoz a gondolatkörhöz tartozik.

Láthatjuk tehát, hogy *A Mahomet vallása hamisságárulban* megjelenő mondat a tizennegyedik szúra egy mondatának és a huszonharmadik szúra egy marginális jegyzetének ötvözete, a többi szúraszám csupán „illusztráció”: gondolatilag kapcsolódó, de az idézet konkrétan alá nem támasztó locusokat jelölnek. A Pázmány által megfogalmazottaknak talán legpontosabban a jegyzet kommentárja feleltethető meg. Nem magára a szövegre támaszkodik tehát, s így valóban állíthatjuk, hogy nem maga a forrásszöveg fontos a szerzőnek bizonyítékként, hanem akár a kommentár, ha az jobban felhasználható az érveléshez.

A négy forrásra utaló csoportnak mindössze három tagja van, melyek jegyzetszámai: 1920 *c Azoar. 86. De sponsis beator. meminit. etiam, Azo. 5. Azoar. 2. in it. Azoa. 98. etc.*; 1940 *k Azoa. 98. et 52. fin. Azo. 9. post med. clarius. Azo. 60. fin.*; 1966 *c Vide*

⁴⁷ BIBLIANDER I, 13.

⁴⁸ BIBLIANDER I, 28.

⁴⁹ BIBLIANDER I, 45.

⁵⁰ BIBLIANDER I, 45–46.

⁵¹ BIBLIANDER I, 59.

⁵² BIBLIANDER I, 82.

⁵³ BIBLIANDER I, 82.

⁵⁴ BIBLIANDER I, 93.

Azoa. 2. et 36. de Moyses, et lati Azoar. 30. Azoar. 3. Confundit historiam Sauli, et Ge-deonis.

Az első jegyzetpontot a következő részlet mellé rendelte Pázmány: „(c) *Barsonios agiakon heueruen, a nap fin nem arthat nekic, mert a szep fak arniekot adnac, es le haioluan, io giümeolcseot adnac. Szep aran lanczos giermekekis leznec, mint a geon-geoc, kik üüegh, es ezust poharokba, a Zelzebil kütfobeol, oly geoneoruseges italt ad-nac, mint a gember.*”⁵⁵ Az első megjelölt forrás ide vonatkozó szövegrészlete: „Ubi nec solis fervorem seu frigus sentient: sed arborum obumbraculum, sibi suos fructus collec-tos inclinantium, illic habituris. Et ibidem cum vasis vitreis et argenteis optimaie com-positionis, illis potus, velut zinziber saporifer, ex fonte zelzebil administrabitur. Aderunt et iuvenes velut margaritae speciosi, omniumque divitiarum et bonorum copia. P. Vestes quidem sericas et deauratas illi iuvenes induent, torques argenteos in brachijs ferentes. Vinum quoque benedictum illic Deo dante sufficiet.”⁵⁶ Látható, hogy *A Mahomet vallása hamisságárulban* megjelenő szövegnek ez a részlet a fő alapja. Minden részletes infor-máció – még ha kicsit más formában is, de – szerepel ebben a részletben. Pázmány az eredeti mondat szerkezetét átformálta, s nem használt fel minden képet. A főforrás meg-jelölése után több más szúrához is irányítja az olvasót, ám ezek már „részletkérdések”: ezt a jegyzetben ő maga is így jelzi: *De sponsis beator. meminit. etiam, Azo. 5. Azoar. 2. init. Azoa. 98. etc.* Az ötödik szúra idekívánczó részlete: „ubi perseverantes sponsas decentissimas, deique dilectionem omnia videntis habebunt, plures velut summe decore gaudent assequi.”⁵⁷ Ez tehát „a szép gyermekekhez” idézhető adalék. A második szúra vonatkozó részei az édes vizek, változatos gyümölcsök és szép asszonyok leírásának alátámasztására szolgálnak: „ubi dulcissimas aquas, pomaque multimoda, fructus varios, et decentissimas ac mundissimas mulieres, omneque bonum in aeternum possidebunt”.⁵⁸ Végül a kilencvennyolcadik szúra csupán azért jelenik meg, mert tartalmaz valamit, ami ehhez a gondolatkörhöz tartozik; tartalmilag ugyanis nem ad már hozzá semmit az eddig olvasottakhoz. „Ubi nullum verbum inhonestum audituri, fontem prosilientem, lectosque sublimes cum stramentis sericis pulvinaribusque congestis, et cyphos appositos habe-bunt.”⁵⁹ Sokkal inkább új adatokat tartalmaz, melyeket jórészt nem is hasznosít Páz-mány.

A második idézet, melyhez az 1940. számú jegyzet tartozik, így szól: „Masut azt iria, (k) *hogy nem azert küldetet eo, hogy valakit a hitre kenzericsen, hanem csak hogy ta-nicson*”.⁶⁰ A kilencvennyolcadik szúra röviden fogalmazza meg ugyanezt, s mivel első-ként ezt jelöli meg a szerző, noha sorszama szerint később kellene következnie, feltéte-lezhető, hogy ez a főforrás. „Tu namque doctor es, non coactor.”⁶¹ Az ötvenkettedik

⁵⁵ *Tíz bizonyosság*, 285:10–14.

⁵⁶ BIBLIANDER I.

⁵⁷ BIBLIANDER I, 22.

⁵⁸ BIBLIANDER I, 9.

⁵⁹ BIBLIANDER I, 184.

⁶⁰ *Tíz bizonyosság*, 287:1–2.

⁶¹ BIBLIANDER I, 185.

Korán-vers mindezt bővebben tárgyalva adja elő: „Nos quidem non misimus te custodem, vel coactorem discredientium a lege. Tuum enim non est, nisi rem tantum nunciare. [...] Tibi quidem, qui librum et legem ignorabas, nostrum spiritum mittentes, lucem praebuimus, per quam tu pro velle tuo castigans homines, docens rectam viam Dei, cuius sunt universa coelorum et terrae, et ad ipsum redibunt universa.”⁶² A kilencedik szúra tartalmilag egyezik az eddigiekkel: „Tu quidem ab illis discede post castigamen et dictum mentibus suis intimato. Nullum legatum, nisi quem cuiusque mandata sequerentur misimus.”⁶³ A hatvanadik versnek pedig mind szövegére: „Nobis omnia sua dicta cognoscentibus, nullam illis castigando vim inferas: sed tantum Alchoran istum illis explana ut sic timentes dirigas”, mind marginális jegyzetére támaszkodik: „Docendi non cogendi homines.”⁶⁴

Ennél a két utóbbi példánál tehát azt figyelhetjük meg, hogy Pázmány fontossági sorrendbe állítja a forrásokat. Míg máskor a Korán-versek sorszám szerint követik egymást, addig itt aszerint sorolja őket, hogy mennyire tartja őket fontosnak.

Az utolsó esetben az ötlet ismét a Korán kiadójától származott: már ő felhívta minden jelzett szúra margináliájában a figyelmet az adott helyen összerosott bibliai történetekre.

A három forrásra utaló hivatkozások közül az első azért érdekes, mert bár a fő források száma három, „alforrásokat” is felsorakoztat: 1852 *a Zonar. Tom. 3. Annal. In Heraclio. Vincent. li. 24 Speculi hist. a cap. 40. ad 67. Baron. Tomo 9. an. 630. quo anno ait obiisse Mahomet. Damas. In fine libr. De haeres. Cedrenus, Theophanes, Anastasius, Eulogius apud Baronium*. A fontos források tehát Zónarasz, Vincentius és Baronius, és Baroniusnál található Damascenus, Cedrenus, Theophanes, Anastasius és Eulogius. Pázmány mindig az autopszia elvét követi, ahol teheti, itt azonban a Baronius által hozott tényanyagra utal. Damascenus is külön forrásnak tűnhetne, de Baronius alapján látjuk, hogy „másodlagos” forrás: „Praecursorem quidem Antichristi hunc omnium scelestissimum extitisse, Ioannes Damascenus existimavit.” Margón: „Damasc. De haeres. In fin.”⁶⁵ A többi „alforrásra” is Baroniuson keresztül találhatunk rá; ő ugyanis Pázmányhoz hasonlóan folyamatosan marginális jegyzetekben utal forrásaira. Pl. „Vnde autem ei obuenerit ut propheta a suis creditus sit, citati annales ita declarant”; a margón: „Theophan et Cedren. hoc anno Heraclij Imp.”⁶⁶

A szerző mindhárom forrásra egyformán támaszkodik; nem csupán azért idéz újabb és újabb forrásokat, mert azonos gondolatkörhöz tartoznak, hanem kiegészíti egymással őket, majd az „egészet” adja elő az olvasónak tömör formában.

Pázmány Zónarasz esetében csupán a kötet számát adja meg, további „számszerű” pontosításra nem törekszik: nem ad fejezet- vagy levélszámot. Helyette „időben” pontosít: Heraclius császár uralkodásánál keresendő a hivatkozott rész. Baroniusnál is hason-

⁶² BIBLIANDER I, 151.

⁶³ BIBLIANDER I, 32.

⁶⁴ BIBLIANDER I, 161.

⁶⁵ BARONIUS VIII, 295. A kiemelés tőlem származik.

⁶⁶ BARONIUS VIII, 295–296. A kiemelés tőlem származik.

lóképp jár el, a kötetszámon túl további eligazítást nem ad; mindössze az évszámot jelöli meg.

A második háromforrásos (1862 *Zonar. Tomo 3. in Monomacho. Vide Guliel. Tyrium. Lib. 1. cap. 7. de Bello sacro. Nomen Turcorum, ait Laonicus lib. 1. significat hominem, qui agrestiore victus rationem sequitur*) idézet is tartogat „új” jellemzőket. A források száma ebben az esetben egyértelmű. Érdekessége: Zónarasznál csupán a Monomachus császár uralkodásáról szóló fejezetre utal, de leírásában a megelőző, Basileus Porphyrogenitus császár uralkodásáról szóló zónaraszí fejezetre is támaszkodik. Tyrius a törökök eredetéről beszél, arról, hogy vándorló nép voltak, de Pázmány csak hivatkozik, nem pedig támaszkodik rá: a Pázmány által leírt konkrét tényanyagból nála semmi sem olvasható. Laonikoszra támaszkodik is; forrás és idézet egyeznek. Itt csupán a hyper textualitás miatt érdemes elidőznünk: a szerző Laonikoszra hivatkozva fontos tényanyagot mond el a jegyzetben, s a főszövegből ez kimarad.

A harmadik esetben (1863 *b Laonicus li. 1. Rer. Turcic. Boissard. in Iconibus fol. 3.*) is elmondhatjuk azt, hogy a három forrás anyaga kiegészíti egymást, s itt is összegez, majd tömörít Pázmány. A harmadik forrás, Boissardus esetében merül fel némi kétség: ő ugyanis így ír: „[Turci] ex Parthia quoque expulsas fuerat a Tataris, et in Romania Asiatica complures provincias armis subegerat.”⁶⁷ Parthia itt Perzsiaként értelmezendő.

Szintén három forrást jelöl meg az 1895 *c Boissard. fol. 30. Laonicus lib. 5. 6. 7. quae sequuntur habet. Bonfin. Decad. 3. lib. 6. jegyzet, mely ehhez a szövegrészhez tartozik: „Amurates egy Genuai Eoregh haiot talaluan a Hellespontuson, (c) Minden szemeliert ket araniat aduan a haiosnac, Europaba ieoue hadaual, Mustaphat fel akázta, Thessalonicat, az vtan 1437. eztendeobe Zendeoreot Racz Orszagba megh vóue, Vladislaus Magyar Orszaghi kiralt Varnaual megh veré 1444. eztendeobe, 10. Nouemb. Scander bek ellen viaskodec.”*⁶⁸ Már az első forrásmegjelöléssel kapcsolatban tehetünk észrevételeket: Pázmány igyekszik megjelölni a pontos helyet, de az a folio, melyre hivatkozik, csupán a szövegrész elejéhez nyújt támaszt. Boissard ezt az anyagot a 30–37. leveleken fejti ki. Így *A Mahomet vallása hamisságáru*l részleteiről elmondhatjuk, hogy tömörítés eredményei, a hivatkozásról pedig megállapíthatjuk, hogy nem teljesen pontos. Laonikosz is jóval részletesebben ír az adott eseményekről, de nála például Szendrőről nem esik szó. E két forrás kiegészíti egymást. Bonfinire inkább csak hivatkozik a szerző, s nem támaszkodik: a Bonfininél olvasható tényanyag jóval szegényebb, mint amit ő leír. Boissard Szendrő esetében „Semendriam sive Sinderoviam”⁶⁹ neveket említ, de nem „Racz Orszagot”, hanem Hungariát nevezi meg a bővebb helyszínek. Az 1433-as év eseményei között írja: „Defecerat enim ab Amurate Georgius Castriota, qui Scanderbegus dicebatur.”⁷⁰ Ezt Pázmány nem veszi át tőle, csupán az Amuratesra vonatkozó rész végén említi Scander békét, s nem adja meg a másik nevét. A forrás a későbbiekben

⁶⁷ BOISSARD, 3.

⁶⁸ *Tíz bizonyosság*, 281:9–14.

⁶⁹ BOISSARD, 32.

⁷⁰ BOISSARD, 32.

újra megemlíti Georgius Castriotát,⁷¹ de itt már nem Scanderbegus néven. Pázmány csupán erre a momentumra utal, viszont a Scander bék név használatával. Laonikosznál Scander beg nem Georgius Castriota, hanem Georgius Calciolus néven jelenik meg. Ezekre a részletkérdésekre *A Mahomet vallása hamisságáru* szerzője nem tér ki: nem írja le az eltérő adatokat, hanem egy, Pázmány által igaznak tartott vagy egyszerűsített variánst ad meg.

Az 1929-es számú jegyzet és a hozzá tartozó mondat esetében nem találunk említésre méltó különleges jellemzőt. Három Korán-versre támaszkodik az idézet, melyek tartalmilag ide vonatkozó részei egyeznek. Bármelyik forrásra támaszkodhatott a szerző. A háromforrásos csoport utolsó tagja (1997 g *Azoar. 6. 9. et 10.*) úgyszintén egy korábban említett citátumhasználati jellemző újabb példája: az idézett három szúra közül az elsővel teljes a tartalmi egyezés, a második és harmadik vers csupán a gondolatkörhöz tartozó volta miatt jelenik itt meg.

A két „legnépesebb” csoport a két illetve az egy forrásra utaló jegyzeteké. Ismét csak az érdekes vagy új citátumhasználati módszerekre rávilágító példákat nézzük meg közelebbről.

Az első kétforrásos eseteket (1853 b *Chroni. Sarac. Cedrenus*; 1859 d *Belleforest in Cosmograp. Tomo 2. lib. 6. Caluino Turcis. Libr. 3. ca. 20. fol. 643.*) nem tudjuk teljességében megvizsgálni. Az előbbit azért nem, mert Pázmány nem adja meg, Kedrénoszt mely szerzőn keresztül citálja (korábban már Baroniussnál és Zónarasznál találkozhattunk vele). Könnyen lehet, hogy a *Chronica Saracenorum*ban nem említett tizenöt éves uralkodási idő Kedrénosztól származik (lásd *Tíz bizonyosság*, 274:18–19). Az utóbbit pedig azért nem, mert a Belleforest-féle forrást nem találtam. A másik forrás használata azonban önmagában is érdekes: az eredeti változat a mohamedán vallási ágazatokat párhuzamba állítja a protestáns felekezetekkel,⁷² Pázmány azonban csak a mohamedánokra vonatkozó adatokat idézi.⁷³ Eddig azt tapasztaltuk, hogy maga is minden lehetséges alkalommal felhívja a figyelmet a két vallás összefüggéseire, így bizonyára komoly oka volt rá, hogy a forrással ellentétben itt ne tegye ezt meg. Elképzelhető, hogy bár az írás egészének polemikus, az egyes részeknek elsősorban tájékoztató célja van.

A következő jegyzetekre (számaik: 1860, 1866, 1877, 1878, 1881, 1887, 1891) egészen eddig a hivatkozásig: 1893 a *Boissa. ibid. Laonic. lib. 4. init.* az eddig megfigyelt jellemzők valamelyike vonatkozik. Az 1893-as jegyzetpont esetében *A Mahomet vallása hamisságáru* ezt a tényanyagot tartalmazza: „(a) A Baiazet negy fiai keozt viszaonas tamada, Musa, auagi, mint Laonicus neuezi Musulmenes, megh eole a battiat Isamot, kit Iosuanac hi Laonicus. Solyman Musa ellen tamaduan, Drinapoli feiedelem leon, de az olah Orszaghi Marko feiedelem segítsegebeol, Solymant megh eole Musa 1411. eztendeobe. Mahomet pedigh Baiazet negiedic fia, a Custanczinapoli Ciaszar segítségével Musat megh eole 1414. eztendeobe, es így MECHMET leon Ciaszar, ki Carmani Orszagot meg vóue, a Velenczesec ellen hadakozec, Emanuel Georeogh Ciaszarral bekeuel

⁷¹ BOISSARD, 37.

⁷² REGINALDUS, 686.

⁷³ *Tíz bizonyosság*, 275:22–26.

lakéc.”⁷⁴ Pázmány Boissard művéből az 1892-es jegyzetben megjelölt 14. folióra utal, de Mehmetre a 25–26. foliókon olvasható fejezet vonatkozik. Ebben a fejezetben nincs utalás a „Velencések” elleni küzdelemre. A Murádra vonatkozó fejezetben ír erről Boissard, de Pázmány ezt nem nála, hanem itt, Mehmetnél említi. Könnyen lehet, hogy összekeverte őket. A 14. folión csupán ez áll: „Baiazites sibi mortem conscivit, relictis filiis quinque superstitibus, Emire Soleimane, Isa Zelebi, Musa Zelebi, Sultano Muchemete, et Casam Zelebi: nam in Temiriano praelio caesus erat Mustaphas. Haec contingerunt Anno salutis nostrae 1403.”⁷⁵ S mint látjuk, ez sem felel meg pontosan a Pázmány által közölt szövegnek. Itt hat fiúról esik szó, Pázmány pedig mindössze négyet említ. A további részletek a forrás következő fejezeteiben olvashatóak: a *Soleimanes* című fejezet a 17–18., a *Musa* című a 21–22., a *Muchemetes* című pedig a 25–26. foliókon. Laonikosznál⁷⁶ is hat fiú szerepel: Iesus, Musulmanes, Moses, Mechmetes, Iesus minor, Mustaphas. Solyman nevű itt nem található. A történéseket a forrás ugyanúgy tárgyalja, mint Pázmány, csupán a történésekhez köthető személynevek nem egyeznek. Ha csak ezt a forrást tartanánk szem előtt, azt mondhatnánk, hogy Musulmanes és Moses személye összemósódott Pázmánynál.

A következő pár idézet (jegyzeteik száma szerint 1902, 1908, 1909, 1916, 1931, 1935, 1937, 1943, 1945, 1960, 1962, 1969) ismét nem tartogat számunkra újdonságot. Majd az 1975 g *Azoa*, 13. *Vtrumque docet etiam Azoa. 5. vbi historiam Annunciationis, vide* jegyzetnél érdemes megállnunk. Itt a „kísérő információ” tűnhet fel nekünk: míg máskor csupán a szűrők számát jelöli meg a szerző, addig ebben a jegyzetben megemlíti azt is, hogy az elsőként megjelölt forrásban található két fő információt a másodikként megjelölt forrásban is megtalálhatjuk, s e szűrőnek nem kezdetére, közepére vagy végére irányítja a figyelmet, ahogy azt máskor teszi, hanem egy másik témakörhöz kapcsolódó konkrét tényanyag előfordulási helyéhez terel.

Korábban már találkoztunk olyan esetekkel, mikor a hivatkozott források egy része ténylegesen alátámasztotta a Pázmány által közölt szöveget, egy része pedig gondolatilag kapcsolódott a témához. Az 1982 b *Azo. 11. et 5.* jegyzetben két olyan forrást találunk, melyeknek egyike sem feleltethető pontosan meg a jegyzethez tartozó szövegnek. Ez áll az *Appendix*ben: „[Krisztus mondja Istennek:] *Azert hazuttac*, vgimond, *a kik azt mongiac, hogy en ezt tanitottam.*”⁷⁷ A forrásokban⁷⁸ ezt alátámasztó szövegrészt nem találtam, egyedül arról számolnak be, hogy Jézus próféta volt, nem Isten fia; nem őt feszítették meg. De ő maga nem szólal meg, és nem állítja, hogy mások hazudnak.

A csoport utolsó tagja a tizedik bizonyosság első, magyar nyelvű feléhez kötődő hivatkozás. Maga a szöveg láthatóan Pázmány véleménye: ehhez nem is megerősítést keres, hanem mintegy „további ajánlott szakirodalmat” bocsát rendelkezésünkre: 2000 a *Plura*

⁷⁴ *Tíz bizonyosság*, 280:27–281:5.

⁷⁵ BOISSARD, 14.

⁷⁶ LAONICUS, 4. könyv, 80–85.

⁷⁷ *Tíz bizonyosság*, 291:23–24.

⁷⁸ BIBLIANDER I, 36–38, 21–25.

*vide*⁷⁹ apud Cardin. Cusanum, lib. 3. Cribrationis Alcorani. Joannem Cantacuzenum prius Imperatorem, post Monachum in Assert. Orthodoxa cont. Mahomet. etc. Nem jelöl meg pontos fejezet- és lapszámot, csupán a műveket ajánlja figyelmünkbe. Nicolaus de Cusa *Cribratio Alcorani* című írása három könyvből, azon belül hús, tizenkilenc és huszonegy fejezetből áll, melyek mindegyike a Koránról, annak ellentmondásairól és Krisztusról szól. Ióannész Kantakuzénosz *Contra Mahometicam fidem Christiana et orthodoxa assertio* című műve négy apológiát tartalmaz, melyek Mahomet téves tanításának részletes cáfolatát nyújtják. Egyik cáfolatban sem találtam olyan fejezetet, amely kifejezetten Mohamed követőinek fajtalanóságáról stb. szól.

Meglepő módon az „egyforrásos” hivatkozásokból találjuk a legtöbbet, pedig Pázmány általában igyekszik egy-egy állítást minél több auctoritással alátámasztani.⁸⁰

Az első (szám szerint 1850-es) hivatkozás után rögtön a második eset említésre méltó. Az 1851 *b De generat. Mahom. ibid. fol. 201. Circa an. 600.* jegyzethez tartozó szövegrész a *Tíz bizonyosság* 273:17–274:10 között olvasható. A forrással jórészt egyezik, de egyes területeken eltéréseket is mutat. Pázmány hétfői napra teszi Mohamed születését: ez a forrásban nem szerepel. Ugyanígy Mohamed Gábrriel angyal általi sugalmazása, tértői tevékenysége és halála sem: mindez az előző jegyzetben (1850) megjelölt *Chronica Saracenorum*ban olvasható, de erre nem utal a szerző. A forrás megjelölése nem teljesen pontos: a 201. levélre utal, de ott csupán a fejezet kezdődik. Az idézett részt a 206–209, 211. leveleken találtam. Pázmány azt írja: Mohamed apja, Abdalla szerelméért kétszáz asszony halt meg. Maga a forrásszöveg nem említi ezt a tényt, sem az asszonyok számát. Ezt Pázmány a margón olvasta: tehát a kiadó megjegyzését ismét forrásként kezelte.

A 274:20–275:1 között olvasható szöveghez a következőt fűzi a szerző: 1854 *c Cedrenus. Baron. Tomo 9. anno Christi 653. 654. et ab eo citat. Theophanes. Ibidem Baronijs anno 678. mortuo Masuuiæ Gizid succedit.* Ezt a felsorolást egy forrás megjelölésének számítom, mivel már korábban is láttuk: Pázmány számtalanszor Baronijson keresztül idézi Cedrenust és Theophanest. (Lásd a margón: „Theophan et Cedren hoc anno 24 Heraclij.”⁸¹) Ez a jegyzetpont a legérdekesebbek közé tartozik – feltéve, hogy az olvasó szereti a fejtörőket és a nyomozást. A jegyzet szövegében a 653, 654. és 678. esztendőik vannak feltüntetve, míg magában a szövegben Heraclius uralkodásának huszonegyedik, huszonhatodik, huszonnyolcadik, huszonkilencedik és harmincadik éveit említi a szerző. 653 és 654 Constantinus császár uralkodásának tizenkettedik és tizenharmadik éve. Pázmány ennek megjelölésekor tévedett. Ha a szöveget vesszük alapul, s Heraclius uralkodásánál ütjük fel Baronijs szerzeményét, akkor megtaláljuk a hivatkozott eseményeket, de a valós és helyes évszámok a következők lesznek: a 633-as, 635-ös,

⁷⁹ A kiemelés tőlem származik.

⁸⁰ GYÖRI Levente, *Pázmány Péter vitamódzsere a Két rövid könyvecskében = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok, 2), 261–267, 263 (a továbbiakban: GYÖRI).

⁸¹ BARONIUS IX, 307.

637-es, 638-as és 639-es évek.⁸² Tartalmilag szinte mindenhol egyezik a forrás és a Pázmány által tömörített, parafrazeált szöveg, mindamelllett a huszonkilencedik évnél említett edessai és mezopotámiai hódításokat nem találtam. További érdekesség, hogy Pázmány sem a jegyzetben, sem a szövegben nem említi Heraclius huszonötödik évét, Omár második esztendejének történéseit ellenben leírja. Ez az év Heraclius uralkodásának huszonötödik éve, s Baroniusnál valóban megtalálható Damaszkusz és Egyiptom elfoglalása.

A jegyzetben tehát elírásról lehet szó: a hármas számjegy helyett ötöst találunk. A jegyzet végén érthetetlen módon – nem fontos számunkra ez az információ sem itt, sem a későbbiekben – megemlíti egy későbbi történelmi eseményt: 678-ban, Masuvias halála után, Gizid került trónra. A közlés megegyezik a forrásban található adatokkal.

(Az 1855, 1856, 1857, 1858. számú jegyzetek után) a jelölés újabb hibájára figyelhetünk fel az 1861 *a Jta Transyluanus, Sebesiensis captus. an. 1426. In opere Bibliandri Tomo 2. fol 7.* jegyzetnél: az idézett munka nem a második, hanem a harmadik kötetben található.

Ismét átugorhatunk pár jegyzetet (1864, 1867, 1868, 1869, 1870), csupán annyit kell megjegyeznünk, hogy a 277:20 sorban olvasható 1235-ös évszám eltér az 1868 *c Laonic. li. 1.* jegyzetben megadott forrás⁸³ által megjelölt dátumtól.

Majd ezt olvashatjuk: „(h) OTTOMANNAK, es az eo attianac (i) Orthugulesnec, (†) Engurim es Bythinia iuta”.⁸⁴ A megjelölt forrásokkal (1873, 1874, 1876) egyezést mutat a közölt szöveg, de nem egyértelmű, hogy pl. az első esetben – a (h) jegyzetben – mire utal Pázmány. Talán arra, hogy Ottomán atyja Orthugules?

A szerző ezek után többször is Grégoraszra utal (1879, 1880), s míg az eredetiben számos folián át tart a fejtegetés (30–39, 39–40), Pázmány mindössze egy mondatban említi az események esszenciáját (279:1–4). Ugyanezt figyelhetjük majd meg (az 1883, 1884, 1885, 1886. jegyzetek pontossága után) Laonikosznál (1888, 1890).

Az 1892, 1894. jegyzetek és a hozzájuk tartozó szövegrész esetében nem találunk említésre méltó eltérést, de az 1896 *d Laon. libr. 8.* azért fontos, mert a közölt szövegnek csak egy része támaszkodik a jelölt könyvre. Laonikosz nyolcadik könyve Konstantinápoly ostromát részletezi hosszasan, a Pázmány által leírt további hódítások történetét már a nem jelölt kilencedik könyv tartalmazza.

Ezután majd csak az 1910 *k Azoar. 19. medio* jegyzetnél állunk meg (nem említjük tehát az 1897, 1901, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907. jegyzeteket). A tizenkilencedik szűrát azért említi, mert alá akarja támasztani a következőket: „mikor el aluzic az ember, ackor a lélec ki vonatic a testbul”.⁸⁵ De az egyetlen hasonló értelmű részlet így szól: „Deus tantum malorum materiam esse quaerit, animasque suas ipsis incredulis extrahet.”⁸⁶ Nem pontos az idézet.

⁸² BARONIUS IX, 307–330, 335–339, 343–344, 344–347, 347–357.

⁸³ LAONICUS, 64.

⁸⁴ *Tíz bizonyosság*, 278:11–12.

⁸⁵ *Tíz bizonyosság*, 284:11–12.

⁸⁶ BIBLIANDER I, 66.

Ismét átúgorhatjuk az 1911–1915, 1917–1919, 1921–1925. számú jegyzeteket. Az 1926 *i Azoar*. 3. megjelölés nem pontos. A hozzátartozó szövegrészben olvasható, hogy ki-ki annyi feleséget vehet, amennyit akar. Erre azonban más szűrák, s nem a harmadik utal.

Az 1927, 1930, 1932. jegyzetek után az 1934 *d Azoar*. 80. és az 1936 *f Azo*. 12. *init.* számíthatnak érdeklődésünkre: itt maga a forrás jegyzete hívja fel arra az önellentmondásra a figyelmet, amit Pázmány is felhasznál: „De iudicij die loquitur. Si L. millibus annorum diem domini abesse dicit, sibi contraria loquitur”,⁸⁷ „Iurandum in Dei nomine, Machumet autem iurat per coelum, etc.”⁸⁸ (és ugyanez az 1946, 1947. jegyzetek szolgálnak majd ismét például). Számos kisebbfajta érdekességet tartalmaznak a további esetek is (1938, 1939, 1941, 1942, 1944, 1948–1957, 1959, 1961, 1963–1965, 1970–1972, 1974, 1976–1979, 1981, 1983), de ezek mindegyikét nem tudjuk elemezni.

Az 1984 *d Chronica Saracenor.* utalás és a vonatkozó szövegrész esete arra mutat példát, mikor a szerző egy szerzett információt a saját tudásanyagával vagy észrevételével egészít ki. A *Tíz bizonyosságban* olvashatjuk: „az eo Alcoranniat sem eo maga ira, hanem az eo halála vtan, (d) *Odmen szede eozue, es 124.* (e) *Azoarba oza.*”⁸⁹ A forrásban csak ennyi található: „[Omár] Ipse quidem caeterorumque auxilio Alchoran integritatem collegit primo”,⁹⁰ a százhuszonnégy szűrába való osztásról nem olvashatunk. Pázmány látta, hogy a kezében tartott Korán ennyi egységből áll, s kiegészítette a forrásban olvasottakat. Az 1987, 1988, 1990–1994, 1996, 1998, 1999. számú utalások nem mutatnak új jellemzőket, így ezeket figyelmen kívül hagyjuk.

C. Visszautaló hivatkozások

Érdekes csoportot alkot az a két locus, ahol a szerző úgy jelöl meg két szövegrészt, hogy egy saját korábbi megjegyzésére utal vissza, valamint egy másik forrást is hoz. Mindkettő a vitairat végén fordul elő. Az első: „[Isten úgy küldte Mohamedet, hogy] *a kit megh feddet es intet annac beket haggion*”.⁹¹ A hozzátartozó jegyzet pedig: 1992 *b Azo*. 9 *post med. et loc. cit. in 2. probat.* Első ránézésre ez egy forrásnak tűnhet, de valószínűnek tartom, hogy Pázmány nem az egyszerűség kedvéért utal vissza e korábbi helyre (épp ellenkezőleg: visszalapozni, a második bizonyosságot újra megkeresni, a jegyzetekben utánanézni, melyikben is utal a kilencedik szűrára, s ott megnézni, miért, s mely részt idézett, bonyolultabb), nem is a rövidítésért (a korábbi hivatkozásnál csupán ennyi áll: 1940 *k Azoa*. 98. *et 52. fin. Azo*. 9. *post med. clarius. Azo*. 60. *fin.*; itt pedig *et loc. cit. in 2. probat.*). Tudatosnak ítélem a visszautalást, mert máshol is előfordult, hogy egy szűrarészletre többször is hivatkozott, ám ott nem adta meg saját korábbi hivatkozásának helyét. (Pl. lásd a kritikai kiadás ezerkilencszázhatvanötödik és ezerkilencszáznyolcvan-

⁸⁷ BIBLIANDER I, 177.

⁸⁸ BIBLIANDER I, 38.

⁸⁹ *Tíz bizonyosság*, 293:10–11.

⁹⁰ BIBLIANDER I, 220.

⁹¹ *Tíz bizonyosság*, 293:26–27.

nadik jegyzetét: mindkettő a huszonkilencedik szúra azonos részletét jelöli meg, de a későbbi jegyzet nem utal vissza a korábbira.)

A második ilyen típusú forrásmegjelölést az 1995 *e Vide in prima probatione. Azoa. 57. init.* jegyzetnél találjuk, mely a következő részlethez tartozik: „[Mohamed arra inti követőit,] *(e)* hogy szüntelen hadakozzanac, az eo teolle küleombeozeockel, es frigiet ne tarcsanac vellec, hanem ha magoc haznaert, egy ideigh”.⁹² Elsőként a forma szűrhat szemet az olvasónak: Pázmány a legtöbb idézetet kurzíválva közli – jelezve, hogy a szöveg nem tőle való, hanem citált sorokról van szó –, a fenti részlet azonban álló betűkkel jelenik meg. Pázmány ezek szerint már a magáénak érzi: egyszer már „megdolgozott vele”, ahogy azt a jegyzetben is mutatja. Ha visszatérünk *A Mahomet vallása hamisságárrul* harmadik részének első bizonyosságához, ugyanezt a gondolatkört bővebben kifejtve olvashatjuk: 284:13–21. E korábbi fejtegetése során a szerző az ötödik, tizenkilencedik, tizedik és tizenkettedik szúrákat használta. A későbbi, rövidebb utaláshoz e korábbi anyagot kivonatolta, majd ráadásként az ötvenhetedik szúrárt is megjelölte. E Korán-vers „használatára” azonban érvényes a már korábban megfigyelt „szabály”: Pázmány a gondolatilag kapcsolódó, ám állítását alá nem támasztó fejezeteket is feltünteti. Az ötvenhetedik szúrában ugyanis csupán a hitetlenek elleni harcok szabályairól esik szó, s nincs benne konkrét buzdítás e harcra (lásd pl. margó: „leges belligerandi contra infideles”⁹³).

Noha idézetekről nem beszélhetünk, ha a szerző csak saját magára utal vissza, mégis a jegyzetanyaggal és hivatkozásaival egy helyen célszerű ezeket az eseteket is tárgyalni. A következő jegyzetekről van szó: 1848 *a Sup. fol. 33.*; 1849 *b Sup. fol. 61.*; 1900 *Sup. fol. 59.*; 1958 *h Az elseo, es 2. bizonisagba*; 1973 *e A masodic bizonisag*.

Az első két utalás még az *Appendix* bevezetőjében olvasható. Először ezt olvashatjuk az 1848 *a* pontnál: „az Vytoknac feoleotte nagy szeouetsegec vagion a Teoreokeockel, vgy annira, hogy a Lutheristac, vgian Teoreockel belletteknec neuezic a Caluinistakat, es azt iriac, hogy elseo gradiciz a Mahometismusra, a Caluinistac Scholaia, melybeol sokan, a tanitoc keozzulis Teoreokeocke leottec, es ezt vgian Symbolum heliet veottec magoknac.”⁹⁴ A harmincharmadik folián, melyre itt visszautal Pázmány, számos idézetet hoz. E folio még a második bizonyság része, mely azt igyekszik bizonyítani, hogy az újítások minden tévelygésre szabadságot adnak. Ezeknek az idézeteknek adja Pázmány mintegy „esszenciáját” az *Appendix*ben. A korábban megfigyelt szabályszerűség itt is érvényes: mikor először hozza az idézeteket, még kurzív módon közli, a második, *Appendix*beli változatban már sajátjaként, álló betűkkel írja le őket; s már nem az eredeti, hanem a saját forráshelyet adja meg.

A második jegyzetpontról már esett szó a latin nyelvű idézeteknél. Most csak annyival egészítjük ki az ott leírtakat, hogy a korábbi helyen is kurzívan közölte a vonatkozó részt a szerző. Ennek oka bizonyára a nyelvbéli eltérés.

⁹² *Tíz bizonyság*, 294:3–5.

⁹³ BIBLIANDER I, 157.

⁹⁴ *Tíz bizonyság*, 273:3–8.

A harmadik visszautalásnál *A Mahomet vallása hamisságáru*ban ez áll: „valamely tudomaniban csak egy illien hamissagh vagionis, az nem lehet Isteni tudomani.”⁹⁵ A *Tíz bizonyosság* hatodik részéhez fordít minket Pázmány, ahol ez olvasható: „Mert valamely hitbe csak egy hamissagh talaltatikis, niluan valo dologh, hogy e nem igaz hit, 's nem igaz Isteni vallas.”⁹⁶ A két mondat értelme gyakorlatilag megegyezik. Itt a visszautalás oka valószínűleg a kétféle vagy inkább két irányba indított polémia összekapcsolása – bár a „céltable” mindig más, a törekvés ugyanaz: a katolikus vallás egyedül üdvözítő voltának bizonyítása.

A negyedik visszautalás annyiban tér el az eddigiektől, hogy már nem a *Tíz bizonyosságban* leírtakra tér vissza, hanem *A Mahomet vallása hamisságáru* első és második érvére, tehát szűkebb körben mozog. Nézzük meg alaposabban, mikor s mire utal a szerző! A harmadik érv végén olvashatjuk: „Teob efféle hazugsagoc vannac, csak (*h*) az iment eleo szamlalt Mahomet mondasibais.”⁹⁷ (1958 *h Az Elseo, es 2. bizonisagba.*) S ez megerősíti gyanúkat, azaz hogy a különböző érvekhez emlegetett példák, olykor maguk az érvek nagyon is közel állnak egymáshoz: némelyikük külön érvként való felsorakoztatása nem is lett volna minden esetben indokolt.

Az utolsó ebben a sorban az 1973 *e A masodic bizonisag.* „Es nem csak azt mongia, (*e*) mint nem regen megh hallocc, hogy a kereztien ember, üdveozül az eo vallasaba”⁹⁸ – írja Pázmány *A Mahomet vallása hamisságáru* ötödik bizonyosságában. Erre az utalásra is vonatkoznak az előző esetben megfogalmazottak: a bizonyságok tartalma vagy a hozzájuk rendelt példák sok esetben fedik egymást.

D. Magyarázatok

Pár esetben a marginális jegyzetek csupán magyarázatokat tartalmaznak. Az első három esetben a szövegbeli nevek variánsait hozza: 1865 *d Rogerius* az idézetben előforduló *Roseles* megfelelőjeként; 1875 (*†*) *Ancyra Galat.* a közölt *Engurim* helyett; végül 1889 (*†*) *Molduat* az idézett *Triballia* magyarázatául.

Az 1898. számú jegyzetnél csupán *19. August.* áll: ezzel pontosítja a szövegben megadott dátumot.

Találunk példát egyszerű kommentárra is, olyanra, mely még a szöveg testébe is illeszkehetett volna, a szerző mégis külön fogalmazta meg: „Az Alcoranba sok niluan valo hamissagoc vannac, melliec nem csak az (*a*) Euangeliommal, es a Moyses keoniueiuel [...] ellenkezne.”⁹⁹ Az ehhez tartozó jegyzet: 1899 *a Isten ighienec itili Mahometis a teoruent, es Euangeliomot, mint megh mutatom.* Ha korábban beszéltünk vissza-

⁹⁵ *Tíz bizonyosság*, 283:20–21.

⁹⁶ *Tíz bizonyosság*, 159:11–12.

⁹⁷ *Tíz bizonyosság*, 288:11–12.

⁹⁸ *Tíz bizonyosság*, 291:3–5.

⁹⁹ *Tíz bizonyosság*, 283:1–4.

utalásokról, akkor ez „előreutalás” lehetne: már most felhívja figyelmünket arra, hogy később, pl. az ötödik bizonyosságban ezt a tételt bővebben kifejti.

Az 1967. számú jegyzet szintén magyarázatféle lehet, bár érthetetlen, miért a jegyzetanyagban, s miért latinul említi Japhet „újrateremtésének” ezt az okát: *Canus repente factus, quia ad iudicium vocari se putabat*.

A következő jegyzet csupán a szövegbeli „szép finies csillag”¹⁰⁰ pontos megjelölése: 1968 *Stellam Veneris*. Itt sem érthető, miért nem a szövegben jelzi ezt az „adalék-információt”. Ha nem a forrásból vette, akkor miért egészítette ki önkényesen az olvasótakat? Ha valamely forrásban olvasta, miért nem a szövegben említette a forrás megjelölésével?

Az utolsó két magyarázat egy-egy szó fordítását tartalmazza. Az első esetben az arab eredetű السورة = al-szúra spanyolos torzított változatának, az azoarának latin megfelelőjét adja: 1985 *e Id est, Oracula, vel Illustrationes*. A másik esetben a latin–olasz „mosquea” magyar megfelelőjét adja: 1989 *d, Mecsetetec*. Érdekes csupán az, hogy miért latinra fordít az első, s miért magyarra a második esetben.

E. Biblia

Feltűnő, hogy noha „Pázmány argumentációjában fontos szerepet játszanak az auctoritasok”, melyek közül első a Biblia,¹⁰¹ *A Mahomet vallása hamisságáru* egyetlen esetben sem hivatkozik konkrétan rá. Csupán akkor hangzik el egy-egy utalás, mikor a szerző arról ír, hogy Mahomet milyen módon keveri össze az ószövetségi történeteket, vagy hogy Mohamed mit állít Jézus Krisztusról, s hogy ez mennyire eltér a valóságtól. Az idézetek és a konkrét utalások hiányának oka valószínűleg a bibliai locusok ismertségében keresendő.¹⁰²

Pázmány nézőpontja, világképe

Pázmány felfogása az iszlámmal kapcsolatban egyértelműen elutasító. Az iszlám tanrendszerét és politikáját egyaránt elítéli (nem csoda, hiszen az egész középkori Korán-irodalom is eltorzult szektának tartja e vallást) – a muzulmánokkal politikai okokból szövetkező protestánsok számára sincs mentség.

A *Felelet* alapján elmondhatjuk, hogy Pázmány szerint a török Isten büntető vesszeje a bűnös közösségen. A büntető vessző kétféle lehet: „atyai ostromozás”; „kegyetlen ostromozás”. Az adott helyzet már a második kategóriába sorolandó. Isten már nem tisztítani akar, hanem végítéletet mondani – elsősorban a hitbéli újításokért. Ennek alátámasztására a szerző bibliai példákat is hoz. Majd ezen az alapon történelemmagyarázatot készít,

¹⁰⁰ *Tíz bizonyosság*, 290:15.

¹⁰¹ GYÖRI 262.

¹⁰² GYÖRI 262.

és aktuálpolitikai feladatokat jelöl ki, melynek során szinte üres a lapszél: nem utal forrásokra, csak Bonfinire. Pázmány első publikált vitairata vallási polémia, publicisztika, olyan helyzetfelmérés, mely a magyar történelemből leszűrt tanulságokra épül, és a protestáns történetírás érveivel, állításaival szemben kialakítja a magyar katolikus történelemértelmezést és az ebből adódó programot. Múltra reflektáló, jövőndő tennivalókat kijelölő írás. E gondolatokat a *Tíz bizonyság* is tartalmazza. Amint arra korábban is utaltunk, a vitairat egyik fő gondolata, hogy a hitújításban nincs megállás. A grádicselmélet alapján a protestantizmuson keresztül az iszlámig vezet az út.¹⁰³

A *Tíz bizonyság*gal kapcsolatban ismét meg kell jegyeznünk, hogy a reformáció ellenében szerveződő katolikus apologetika érvrendszerében Európa-szerte fontos volt a különböző felekezeti álláspontok egymás ellen fordítása, ellentétek kimutatása. Pázmány itt sorra veszi Luther, Melanchthon, Kálvin, Musculus, Sturm, Béza nézeteit.¹⁰⁴ Majd az iszlámhoz hasonlítja őket.

A hitegységhez (európai minta alapján) hozzátartozik a katonai együttműködés is. Ezért a hit terén való elhatárolódás után bizonyítani kell azt is, hogy a török nem lehet diplomáciai tényező. Ez politikai cél is: nem szabad, hogy a török megossa a potenciális szövetséges erőket. A törekvés ennél fogva a következő: elrettenteni a keresztényeket a pogányokkal való együttműködéstől. A kivitelezéshez pedig a vezérfonal a keresztény egység megbontóinak elítélése, az egyetértés hiányának kárhozzátása.¹⁰⁵

Fügedi Erik írja a *Kimondhatatlan nyomorúság* című kötet utószavában Magyarországi György barát írásáról: mindent György barát szemüvegén keresztül látunk. Fogalmi nem a török társadalmi rend fogalmai; onnan csak az elnevezéseket veszi át, a fogalmi kör a 15. századi Magyarországé. Például hozza, hogy György barát a szultánt a királlyal, a derviseket a szerzetesekkel, az imámot a plébánossal azonosította. Később példaként azt is megemlíti, hogy mikor György barát a mohamedán papokról ír, a keresztény papokat tartja szem előtt: képzésük hosszú idejét, alapos bibliaismeretüket, szertartásokban való jártasságukat, míg a mohamedán papoknak elegendő a Korán ismerete. A mohamedán papokat a keresztényekhez hasonlítja, majd elítélőleg ír az előbbieknél képzetlenségéről; velük szemben is a keresztény vallás követelményeit támasztja. Ebből az *Utószó* szerzője azt a következtetést vonja le, hogy a feudális társadalmi rend tudata rendkívül erős, a középkori ember nem képes elfogadni másféle gondolatrendszert.¹⁰⁶

Az említett példák alapján mi is analóg megállapításokat fogalmazhatunk meg Pázmány munkájával kapcsolatban. Hogy hasonló példát hozzunk, mint Fügedi Erik György barát esetében, térjünk vissza egy korábbi megállapításunkhoz. Már említettük, hogyan mutatja be Pázmány az „egyházi gonduseles”-t. Ő is párhuzamokat állít, mint György barát, ami annál is érdekesebb, mert a forrás, ami alapján ezekről ír (BOISSARD), más-képp mutatja be az egyházi fokozatokat. A forrás is felhívja a figyelmet a „török” (muzulmán) egyházi hierarchia eltérő voltára: „Hic notandum est apud Turcas diversos esse

¹⁰³ BITSKEY 1999, 137–138.

¹⁰⁴ BITSKEY 1999, 139.

¹⁰⁵ BITSKEY 1999, 143, 201.

¹⁰⁶ FÜGEDI 222–223.

religionis gradus; quos ad imitationem Graecorum sic distinxerunt.”¹⁰⁷ De nem csak felsorolja e fokozatokat, majd a nekik „megfelelő” keresztény fokozatokat, hanem részletesebb magyarázatot is fűz hozzájuk. Pázmány erősen egyszerűsít: például az eredetiben árnyaltabb a kalifa és a kadileszker közti „átmenet” leírása. Pázmány tehát önállóságot is mutat: a forrást nem szó szerint idézi, hanem alkotó módon használja, de a gondolatmenetben nem tud elszakadni tőle, sőt, György barátánál sem modernebb az ő megközelítése.

Pázmány „szemüvege” a hibás abban, hogy bizonyos kérdésekben sem maga nem látott tisztán, sem az olvasónak nem tudott tiszta képet mutatni. Az *Appendix* három része nem kapcsolódik szorosan egymáshoz, de véleményem szerint Pázmány nem is tudta volna egybeszerkeszteni e részeket; s ennek miérettől a terminológia bizonytalanságaiban kereshetjük.

A *Mahomet vallása hamisságáról* előszavában két terminust találunk, melyek jelentése Pázmánynál többé-kevésbé lefedik egymást: a „Teoreoc” szó nyolcszor fordul elő ebben a tizenkét sorban, míg a „Mahometismus” egyszer. A Pázmány-féle terminológiában e két szó rokonságának bizonyítékául szolgál ez a két mondat: „elseo gradicz a Mahometismusra, a Caluinistac Scholaia, melybeol sokan, a tanitoc keozzulis Teoreokeocke leottec”;¹⁰⁸ „Hogy azert iol megh ercsec minemü vallas legien a Teoreokeoke, el oluasuan az Alcorant, es a teob keoniueit a Teoreokeoknec, reouiden es igazan megh mutatom az eo tudomanioc ektelen hamissagat.”¹⁰⁹ Az első idézetben a török és a muzulmán azonos jelentéssel fordul elő. A második idézetben a Korán a törökök könyveként szerepel: itt is a török jelenti a mohamedánt.

Az első részben Pázmány óvatosan bánik a megnevezéssel. Leírásából számunkra már egyértelmű, hogy az arabokról van szó. Az ’arab’ jelentést ebben a korban a szerezsen (Saracenus), mór, agarénus, iszmaelita szavak jelzik a nemzetközi irodalomban. Ezekkel Pázmány is találkozott forrásaiban. Ő mégis elsősorban a következő szavakat használja: „Mahometanusoc”, „Musulmaniok”, s csupán fordításaiban, idézeteiben fordul elő a „Saracenusok”/„Saracenusoc” szó.

A második részben a törökök történetét beszéli el, ekkor a „Teoreokeoc” kifejezéssel él. Egyedül itt egyértelmű a szó: itt csupán etnikai értelemben használja.

A harmadik rész ismét felváltva beszél Mahomet követőiről és a törökökről. Mohamed egy tanának ismertetése után ezt olvashatjuk: „Kit bizoni meghis tartanac a Teoreokeoc”.¹¹⁰

Míndezek alapján elmondhatjuk, hogy a terminológia bizonytalanságával együtt jár egyfajta bizonytalan látásmód is. A *török* szó ’mohamedán’ jelentéssel fordul elő. De mohamedánok voltak az arabok is. Ebben a korban általános volt a Turci és a Saraceni terminus vallásos értelmezése. Ha valaki áttért az iszlám vallására, *törökké vált*.¹¹¹

¹⁰⁷ BOISSARD, 95.

¹⁰⁸ *Tíz bizonyosság*, 273:6–7.

¹⁰⁹ *Tíz bizonyosság*, 273:11–14.

¹¹⁰ *Tíz bizonyosság*, 284:19–20.

¹¹¹ Bernard LEWIS, *Islam in History*, Chicago, Open Court Publishing, 1993 (a továbbiakban: LEWIS), 19–20.

E kifejezések etnikai jelentése másodlagos volt, s valószínűleg elsősorban a történetírók használták megfelelően. Pázmány érezhette, hogy más és más népcsoportokról van szó, valószínűleg ezért sem szerkesztette egybe az első és a második részt. De vallási megfontolásból mégis egy közösségként kezelte őket. Erre példa az, hogy a Sebesi Névtelen törökökről szóló leírását az első témakör tárgyalásakor, a *Mahometről es az eotet keo-veteokrül* szóló résznél használta fel.

Ha „szemüvegéről” beszélünk, világképéről is illik szólnunk, s ez leginkább történelemszemléletében mutatkozik meg. Volt már szó a *Felelet* történelemmagyarázatáról; s azt is tudjuk, hogy Pázmány a *Tíz bizonyosságban* a történelmi események felsorolása mellett kommentál is. Ezekből a hozzáfűzött megjegyzésekből megfigyelhetjük: milyen képe van a történelemről, az őt és elődeit körülvevő világ eseményeinek összefüggéseiről, mozgatórugóiról.

A teljesség igénye nélkül vizsgáljuk majd meg ezeket a kommentárokat. Tematikai és szemléletbeli differenciálás alapján kategorizálhatjuk is őket, s így végül megállapíthatunk pár viszonyulási módot, melyekkel Pázmány megközelítette a kérdést.

Az újítók és a törökök „szövetsége”: 273:3–11: a protestánsok és a törökök nem hadakoznak egymás ellen; 282:17–19: a németországi lutheránusok „pártolkodásai” miatt nem jött segítségére Magyarországnak.

Az eretnokség mint a pusztulás oka: 274:22–23: az eretnokségbe merült császárt legyőzi Omár serege.

A fizetetlen had átáll az ellenséghez: 274:25–26: Heraclius arábiai hada fizetlensége folytán Omárhoz áll át; 278:13–18: Andronicus császár egy Ronzerius nevű spanyol harcost felfogad a török ellen, de nem fizeti meg, így ő csapatával együtt a török oldalt segíti a továbbiakban.

A keresztények megszegik a kötött frigyét, s ez pusztítást hoz rájuk: 275:8–11: Iustinianus megszegi az atyja kötötte frigyét a „szaracénusokkal”, akik legyőzik; 278:18–25: Andronicus a töröknek ígéretet tesz, hogy békével átengedi őket Ázsiába, de az úton rajtuk üt. Segítséget hívnak, és megverik a császár hadait.

A keresztények közötti „visszavonás” a török hódításához vezet: 275:11–17: míg Iustinianus, Leontius, Tiberius és Philippicus a hatalomért vetélkednek, a „szaracénusok” az egész keletet elfoglalják; 277:10–16: Alexius Comnenus, Andronicus, Isaacius és Alexius hatalmi viszálykodása idején a török Ázsia nagy részét, Chiót, Leszboszt, Rhodoszt meghódítja; 279:1–5: Olaszországban a Gibellinusok veszekednek, a görögök-nél az öreg Andronicust az unokája megfosztja a tróntól, ezalatt a török többek közt Niceát is beveszi; 282:7–9: a trónviszályok alatt a török meghódítja Magyarországot.

A török mint eszköz: 276:15–18: a perzsiai Mahomet fejedelem török segítséget kér a babilóniaiak legyőzéséhez (18–21: de mindez visszájára fordul: később a perzsákat is legyőzik, területeiket uralmuk alá vonják); 277:3–6: Michael Duca „magának tulajdonította” Diogenes császárságát, ezért ő a török segítségével támadt, de vereséget szenvedett; 277:6–8: egyik hadnagya Michael császár ellen támadt, ezért ő békét kötött a törökkel, s az ő segítségével győzte le a lázadót; 280:9–12: Calo János fia, Andronicus szemébe ecetet öntött, gyógyulása után a fiú a törökhöz menekült, s segítségével legyőzte

atyját; 280:12–16: Calo János második fiával, Emánuellel szintén a törökhöz menekült, ígéreteket tett, a török ezért Andronicust elűzte, s Emánuel segített a trónra.

Vereség „Isten igaz ítéletéből”: 279:6–11: Andronicus sok gaztette után (mivelhogy a törvény s az igazságszolgáltatás dolgában „csalárd” volt) mindössze háromszáz töröktől vereséget szenvedett.

Keresztények segítségével ver a török keresztényeket: 280:2–6: Andronicus hadával támogatja Murádot a Bulgária és Rácország elleni küzdelemben; 282:22–23: 1553-ban a franciákkal együtt sok kárt okozott Olaszországnak Szulejmán.

A keresztény vitéz küzdelem esetén a török nem tud győzedelmeskedni: (ebben az esetben még nem hangsúlyos mindez, de a második eset ismeretében ezt is ide sorolhatjuk: 281:18–19: Hunyadi János és Kapisztrán János megoltalmazták Nándorfehérvárat); 282:28–31: Szulejmán megszállta Szigetet, de Zrínyi hősi küzdelmének köszönhetően nem tudta bevenni.

A sikeres keresztény hódítások török ellenreakciót váltanak ki: újabb török hódítások következnek: 282:10–15: Ferdinánd császár Budáig mindent elfoglal, erre Szulejmán 1541-ben Budára jön, s elfoglalja; 282:23–26: Maximilián császár Tokajt és Szakmárt meghódítja, erre Szulejmán „felindulván” Gyulát ostromolja.

A keresztény „praktikából” a török kezére játszik: 282:26–28: a János-párti Kerescsényi feladja Gyulát a töröknek, remélve, hogy az majd Jánosnak adja.

A török végül győzedelmeskedik, ha nem érkezik segítség: 282:31–32: mivel sehonnan nem érkezett segítség, a török be tudta venni Szigetvárat.

A török nem állhatatos: lásd a fent említett példákat is: érdeke szerint hol az egyik, hol a másik felet segíti; 283:6–8: Murádnak „velünk” volt szövetsége, mikor Perzsia ellen hadat indított 1578-ban, majd velük békét kötött, s rögtön „ellenünk” fordult; 284:19–21: a törökök Mohamed rendelése szerint járnak el: a más vallásúakkal nem közösködnek, egy ideig frigyot kötnek velük, de amint lehet, megszegik szavukat; 295:5–6: a törökök szavahihetőségének mértéke látszik Buda bevételéből.

Pázmánynak ebben a műben megnyilvánuló történelemszemléletét nem tudjuk egyetlen oldalról vizsgálni. Ezt mind a tematikai sokszínűség, mind az egyszerre érvényesülő többféle szemlélet lehetetlenné teszi. Nem csoda, hogy nincs egységes, határozott történelemszemlélet: a jezsuitákra jellemző a „történelem iránti bizalmatlanság”. Ennek oka az, hogy a történelem tárgya az esetleges dolgok vizsgálata. Az 1559-es *Ratio Studiorum* a történelemnek nem ad szerepet.¹¹²

Van a leírásnak egyfajta „üdvörténeti” megközelítése: Isten benne él a történelemben: segít – büntet. Az eretnokségbe merült császár veszt; a frigy megszegése után nem lehet győzedelmes a keresztény sereg; a csalárd császár szükségszerűen alulmarad a küzdelemben. A hőiesen küzdő keresztény azonban győzedelmeskedhet. Az erkölcsi jó elnyeri jutalmát, a rossz büntetését. Sokszor az ok-okozati magyarázat a legkézenfekvőbb: a had fizetetlen, átáll az ellenséghez, az ellenség győzedelmeskedik. De sokszor nem ennyire egyszerű az egyes kommentárok értelmét „dekódolni”. Van, hogy egyszerre

¹¹² BREISACH 195.

erkölcsi és ok-okozati a megközelítés: a keresztények közti visszavonás török hódításokhoz vezet. Ez büntetés is, és következmény is: míg egymással civakodnak, a török „nevető harmadikként” könnyen tör előre. Több esetben a múlt és a jelen összefüggéseit látjuk: a protestánsok a múltban akadályozták Magyarország török elleni küzdelmének sikerét, miattuk nem jött segítség. Ha a jelenben is „összejátszanak”, mit várhat Magyarország a jövőben? Implicit intés, figyelmeztetés rejlik ezekben a megjegyzésekben.

Átmeneti állapotot tükröz tehát Pázmány történelemszemlélete. Még nem szakít a középkori történetírással, de néhol már elemzi a társadalmi intézményeket, szokásokat, törvényeket. Tudatosan még nem alkalmazza ezek leírását és vizsgálatát, ösztönösen mégis érzi, hogy csak az ilyen vizsgálódások, a társadalmak összehasonlító történelmi elemzése alkalmas a felmerülő kérdések kielégítő megválaszolására. (Lásd a görög–magyar sorspárhuzam hangsúlyát, a keresztény keresztény ellen támadásának többszöri említését.) A továbbélő középkori hagyományok, az „üdv-történeti jelleg” mellett értelmet, összefüggéseket is keres már múlt, jelen és jövő eseményeiben.

Történelmi, elvi kérdések

*A Mahomet vallása hamisságáru*l szerkezetét, gondolatmenetét vizsgálva, az első bizonyoságnál látjuk, hogyan értelmezte Pázmány a muzulmán paradicsom-leírást.¹¹³ Nem tudta azonban objektív módon szemlélni: saját hite abszolútként elfogadott igazságai alapján értékelte, elmarasztalta. Ugyanennél a bizonyoságnál megjegyzendő továbbá az a félreértés is, mely szerint Isten imádkozik Mahometért. Itt egy állandó szófordulat (eulógia) rossz fordításáról van szó, melyet nemcsak Pázmány, de az egész európai polémia századokon át felhasznált a Próféta ellen. Az eredeti: صلى الله عليه وسلم [šallā Allāhu 'alayhi wa sallama] így fordítandó: Isten áldja meg őt, és adjon neki üdvösséget! A šallā ige jelentése, ha emberről van szó: imádkozik; ha Istenről van szó: megáld. Ezt a jelentést nem ismerték fel a középkori fordítók, így Robertus Retenensis sem, kinek fordítása Bibliander kolligátumában olvasható. Pázmány tehát „igazat” mond: a forráson nem változtat. De maga a fordítás nem megfelelő, s így Pázmány is félrevezető adatokat közöl. Végül még egy tényezőre kell felhívni a figyelmet ezzel a bizonyossággal kapcsolatban: míg Mohamed első felesége élt, nem nősült meg többször. Csupán Khadīdja halála után vett egyszerre több nőt is feleségül.

A koráni önellentmondásokhoz álljon itt először egy idézet: „Ha egy [Korán] verset eltörlünk, vagy feledésre kárhoztatunk, egy jobbat, vagy hozzá hasonlót hozunk helyette” (2,6).¹¹⁴ A Korán nem egyszerre, egy egészként „érkezett le”, hanem részenként: a kinyilatkoztatás folyamata hosszú időn keresztül folyt. Az idézet tanúsága szerint egy korábbi kinyilatkoztatást érvényteleníthet egy későbbi. Ez nem csupán a keresztényeknek vagy más kívülállóknak okoz(ott) problémát, hanem a muzulmánoknak is. *A Korán*

¹¹³ A paradicsomértelmezésről részletesen lásd KOVÁCS Sándor Iván, *Hurik és angyalok – Pázmány és Zrínyi menyországi (I.) = Pázmány Péter és kora*, 314–321.

¹¹⁴ A Koránt Simon Róbert fordításában idézem.

*világában*¹¹⁵ olvashatjuk: az „eltörlés” alapvető fontosságú az iszlám gyakorlata számára, pl. a vallásjog és a dogmatika területén, ezért korán kezdték rendszerezni. E rendszerezéshez az alapot a kinyilatkoztatás kronológiájának pontos menete szolgáltatta. Éppen ezért a vizsgálat szorosan összekapcsolódott a próféta életrajzáinak ismeretével, és a kinyilatkoztatás okainak vizsgálatával. Csak az értelmezheti Allah Írását, aki ismeri, mi abban az eltörlő és az eltörölt. A legfontosabb területek közé tartoznak a törvényre vonatkozó rendelkezések; s ezek között akad, melynek érvényességét egy új kinyilatkoztatás *expressis verbis* megtiltja, és voltak olyan kinyilatkoztatások, melyek recitálását vagy másolását Mohamed tiltotta meg. Az eltörlések száma különböző vélemények szerint 5 és 250 között ingadozik, ezek közül kb. 20 érint igazán lényeges kérdéseket.¹¹⁶

Térjünk vissza az ötödik bizonyossághoz. Ennek az érvnek a megfogalmazásakor Pázmány Mohamed állítására támaszkodik (Krisztus tanítása isteni), majd megállapítja, hogy ezzel Mohamedé ellenkezik, tehát ördögi. Itt az érvelés technikája hagy némi kívánnivalót maga után. Az első premisszát ugyanis Mohamedtől veszi, a másodikat azonban maga állapítja meg, s így jut el ahhoz a konklúzióhoz, mely a felsorakoztatott érvek közt fontos szerepet játszik. Tudjuk, hogy a Mohamedtől vett premisszához Mohamed más állítása csatlakozna: méghozzá a Pázmány által is ismert, sőt a harmadik bizonyosságban említett „nyilvánvaló hazugság”, hogy Mohamed megerősíti Krisztus tanítását. Így, ha létezne „mohamedi logika”, e két premissza alapján az a konklúzió következne, hogy Mohamed tanítása is isteni.

A hatodik bizonyosságban Pázmány Mohamedet erkölcsileg igen elmarasztaló módon minősíti. Itt megjegyzendő, hogy Pázmány a keresztény életideált egy (nem feltétlenül valós, vagy helyesen értelmezett) muzulmán gyakorlattal állította szembe. Ha az ideált az ideállal, vagy az általános gyakorlatot a gyakorlattal szembesítette volna, nem biztos, hogy ilyen éles lett volna a különbség.

Csodák kérdése merül fel a hetedik bizonyosságban. Pázmány ismét nem tud kilépni saját gondolköréből, és nem hagyja el megszokott szemléletmódját: „keresztény kritériumok” alapján vizsgálja az iszlámot. Ezek alapján megállapítja, hogy ha nincs csoda, nem lehet isteni eredetű a tanítás. Mohamed égi útját nem tekinti annak, illetve eleve biztosnak veszi, hogy a történet nem igaz. Mindenesetre az iszlám a mai napig egy fontos csodát emleget: a Koránt. A muzulmánok vallják, hogy a Korán mint Isten szava tökéletes, és utánozhatatlan. Erről azonban a szerző vagy nem tudott, vagy eleve képtelenségnek tartotta: a félrevezető középkori fordított szövegről mindezt nehéz lett volna elhinni.

Pázmány bizonyosságait elemezve látjuk, hogy a szerző véleménye lesújtó a „török” hittedesztésről, az ugyanis „erőszakos” (nyolcadik bizonyosság). Itt pontosításra van szük-

¹¹⁵ SIMON Róbert, *A Korán világa*, Bp., Helikon, 1997, 33–34.

¹¹⁶ További Korán-idézetek a kérdés megvilágítására: „És ha egy verset egy másikkal cserélnénk ki – és Allah a legjobb tudója annak, amit leküld –, azt mondanák: »Te csak olyasvalaki vagy, aki kohol.« A legtöbben azonban nem tudnak” (16:101); „Nem küldtünk teelőtted küldöttet vagy prófétát anélkül, hogyha kívánt volna valamit, ne vetett volna a Sátán valamit vágyába. Ám Allah eltörli azt, amit a Sátán vet oda. Aztán Allah [egyértelműen] rögzíti az ő jeleit/verseit. Allah [mindenek] tudója és bölcs” (22:52).

ség, hogy lássuk: mi a valóság; a műben kifejezett nézőpontot elfogadhatjuk-e „Pázmány valóságának”, vagy csúsztatásról van szó. Nem fejtem ki alaposan az általában érvényes vagy a magyar helyzet jellemzőit: ezekről bőven ír a szakirodalom. Röviden csak annyit említek meg, hogy a meghódított területeken élő nem muzulmán lakosság, ha elismeri az iszlám főségét, akkor a muzulmán világ részévé válik. Amennyiben adóját megfizeti, az أهل الذمة: ahl al-dzimma, a „védelmezettek” közé tartozik, aki szabad, és védelmet, biztonságot élvez. Nem egyenértékű azonban a muzulmánokkal, s ha peres ügye van, nem tanúskodhat muzulmán ellen. „Alsóbbrendűsége” abban is megmutatkozik, hogy noha vallását szabadon gyakorolhatja, kötöttségei vannak. Le kell mondania a harangszórol, a nyilvános körmenetekről, és a Prófétáról vagy a Koránról sem szólhat becsmérő módon.

„Pázmány valósága” vagy talán „igazsága” szintén szemléletmódjából következik. Terminológiai okokra vezethető vissza a szerecsen, a török és a muzulmán szavakfogalmak „összemosása”. Török és muzulmán gyakorlatilag egyet jelent, ezért a szerző a hódításokat nem csupán politikai nézőpontból figyeli, hanem vallási aspektusból is. Ahol tehát a muzulmán vallású erők győzedelmeskednek, az iszlám nevében győznek: ezért nem erőszakos terjeszkedésről, hanem erőszakos hittérítésről ír Pázmány. Ez a megközelítés mindkét oldal irányában jellemzi Pázmányt: a törökkel szembenálló felet sem csupán etnikai alapon szemléli, hanem a keresztényt látja benne. (Az is állhat ennek a megjegyzésnek a háttérben, hogy az európai szemlélet Mohamedet kritikával illette, mert harcolt Mekkában azokkal a „hitetlenekkel”, Medinában azokkal a zsidókkal, akik megtámadták. Ezzel szembeállították Jézus példáját, aki nem harcolt, nem háborúzott. Ebben az esetben azonban ismét megfigyelhetjük a keresztény ideál és a muzulmán gyakorlat ütköztetését, ami csúsztatásként értékelhető.)

Az iszlám mint az „eretnekek mosléka” nem Pázmány találmánya. Már Damaszkuszi Szent János óta (*De haeresibus*, melyet Baronius is idéz) ez a polémia egyik fő pillére.¹¹⁷ Érdekes lenne Damascenus munkájában megnézni, ő az adott felekezetekről milyen, számunkra esetleg ismeretlen adalékokat sorol fel. Lehet, hogy a Pázmány által említett tanokról ő írt ebben a formában. Az mindenesetre megjegyzendő, hogy ennél a bizonyoságnál egy hivatkozást sem találunk. Elképzelhető, hogy ezek az eretnokségek és tanítá-

¹¹⁷ A nikolaitákról elsősorban azt tudjuk, hogy követői nemi közösségben éltek, s hogy már a Jelenések könyve 2,6. is kárhoztatja őket. A manicheusokra hivatkozva helyesen állapítja meg a szerző, hogy Krisztusnak szerintük csak látszólagos teste volt, de azt nem állítják, hogy helyette más feszített meg. Bort valóban nem fogyasztottak. Pázmány Krisztus látszólagos testének gondolata miatt feltételezheti az „átvételt”, de ez nem helytálló, mert a muszlimok hisznek Jézus valós létezésében: élő, hús-vér prófétának tekintik. Órigenész hitt a lélekvándorlásban és valamennyi értelmes lény végső üdvözülésében, az ún. apokatasztázisban. A valamennyi értelmes lény magába foglalhatja az „Eordeogheoket” is, de nem bizonyítható, hogy a gonosz lelkekről is így tanított volna. A severianusokról csupán annyit tudunk, hogy monofizita felekezet voltak, Cerintusról pedig annyit, hogy korai eretnek volt, a gnoszticizmus egy követője. Tanait nem ismerjük. Vö. *New Catholic Encyclopedia*, X, 459; *Katolikus lexikon*, szerk. BANGHA Béla SJ, Bp., Magyar Kultúra, 1932, III, 412, 451–452; Gerhard J. BELLINGER, *Nagy valláskalauz*, Bp., Akadémiai, 1993, 294–295; GECSE Gusztáv, *Vallástörténeti kislexikon*, Bp., Kossuth, 1973, 129–130; *The Oxford Dictionary of World Religions*, ed. John BOWKER, Oxford, Oxford University Press, 1997, 202.

saik Pázmány korában sokkal ismertebbek voltak, mint ma, vagy állításai igazáról a szerző teljesen meg volt győződve, s ezért érezte szükségtelennek a forrásokra való utalást.

Ha történelmi kérdésekről gondolkodunk, érdemes számba vennünk azokat a módszereket, ahogy Pázmány anyagát mint történelmi anyagot kezelte. Ehhez ismét a terminológia siethetne segítségünkre – de ha a vonatkozó szakszavak hiányoznak, az is jelzésértékű lehet.

Pirnát Antal különbségtétele *fabula* és *historia* közt¹¹⁸ adta az ötletet ehhez a „vizsgálathoz”, s az eredmény említésre méltó. Kiindulásként felelevenítem, mi is a *historia*: minden olyan elbeszélés, melynek tárgya valamilyen valóban megtörtént esemény, *res gesta*, „lőtt dolog”,¹¹⁹ ezzel szemben áll mindaz, ami nem valós, vagyis *fabula*.

Megvizsgáltam, Pázmány használja-e e terminusok valamelyikét, jelezve, hogy az általa leírtakat valósnak vagy bizonytalanak-kitaláltak tekinti. Az eredmény meglepő: a *historia* kifejezést többször is használja, de ezek nagy része (289:15; 289:17; 290:3) csupán az „ószövetségi *historia*” értelemben kerül elő. Egyetlenegy helyen találjuk „történet” jelentéssel: 292:16, ahol Mahomet élete *historiájáról* esik szó. A történelmi vonatkozások többi elemét nem sorolja be a „*res gesta*” kategóriájába. A valótlannak tartott adatokat a „*keolt(nec)*”, „*hamissagoc*”, „*csufos beszede*”, „*hazugsagoc*” terminusokkal jelöli. Ezek nagy része már a harmadik, Koránt cáfoló részben olvasható, de pl. a „*keolt-nec*” előfordul az első, Mohamed életrajzával foglalkozó, tehát történelmi részben is: 274:11. A törökök története nem tartalmaz hasonló utalást; még a cím is csupán *A Teoreokeokrolre* szorítkozik. Valószínűleg azért nem minősíti a szerző az itt leírtakat, mert forrásait megkérdőjelezhetetlen tekintélynek tartja a kérdésben. Történelmi anyagát tehát csupán abban az esetben minősíti, mikor az szerinte nem egyezik meg a valósággal.

A Mohamedről alkotott kép hitelességével kapcsolatban megjegyzendő, hogy a Mohamedről akkoriban rendelkezésre álló irodalom nagyon sok legendás elemet is tartalmazott. A Bibliander-féle kolligátum Mohamed életrajzával foglalkozó írásai pedig jórészt apokrifek. Pázmány ugyan igyekezett a legendás és a valós események szétválasztására, de nem az a célja, hogy Mohamedet olyannak mutassa be, amilyen, hanem egy olyan jellemzés elkészítése, melyet polemikus célokra is felhasználhat. Az európai irodalom többféleképp írt Mohamedről.¹²⁰ A ferdítéseket három fő kategóriába sorolhatjuk: valós tények torzítása; valótlan tények állítása; Mohamed tanításának torzítása. Pázmány talán egyiket sem követte szándékosan, a ferdítések már jórészt forrásainál is megtalálhatóak.

Valamennyi történelmi tény vizsgálatára nincs lehetőség e dolgozat keretein belül. Így annyit állapítunk meg csupán, hogy Pázmány jórészt helytálló adatokkal dolgozott. Leírása egyes részei tartalmazhatnak hibákat, vagy akad olyan tény, melyet a mai történelemtudomány már csak legendának tekint. Ilyen pl. Bajazid arany kalitkába zárása.

¹¹⁸ PIRNÁT Antal, *Fabula és historia*, ItK, 1984, 137–149 (a továbbiakban: PIRNÁT).

¹¹⁹ PIRNÁT 137.

¹²⁰ Norman DANIEL, *The Arabs and Mediaeval Europe*, London, Longman, 1975 (Librarie du Liban), 40.

Összefoglalás

Láthattuk tehát, hogy a szerző kiterjedt forrásanyaggal dolgozott, forrásait minden alkalommal megjelölte. A citátumhasználatban és az érvelésben azonban többször csúsztatásokat figyelhettünk meg. Két következtetést vonhattunk le a vizsgált források és Pázmány műve alapján. Egyrészt láttuk, hogy nem mindig a forrásokhoz való hűség volt az elsődleges, hanem az, hogy olyan forrást (vagy ahhoz egy olyan kommentárt, jegyzetet) találhasson, mely az általa megírni tervezetteket alátámasztja. Másrészt azt figyelhettük meg, hogy Pázmány olyan esetekben is „tévedett”, ahol híven követte forrásait, de a tévedés, ferdítés már magában a forrásban található. Nem különbözik Pázmány hozzáállása, forráskezelése elődeiétől és kortársaiétól sem, így elmondhatjuk, hogy az anti-turcica áramlatba tökéletesen illeszkedik.